

De financiering van de Nederlandse landbouw

November 1987

SIGN: LV 143 = 1987
EX. NO: B
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut
Rabobank Nederland

245831

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	9
1. De plaats van de landbouw in de Nederlandse economie	
1.1 Inleiding	11
1.2 Nationaal inkomen en werkgelegenheid	11
1.3 Investerings	14
1.4 Buitenlandse handel	15
2. De kapitaalmarkt en de landbouw	
2.1 Inleiding	17
2.2 De structuur van de Nederlandse kapitaalmarkt	17
2.3 Kredietverlening aan de landbouw in vergelijking met de kredietverlening aan andere economische sectoren	19
2.4 Het aanbod van middelen vanuit de landbouw	21
3. De vermogenspositie van de landbouw	
3.1 Inleiding	24
3.2 Balansen van landbouwbedrijven	24
3.2.1 Kenmerken van de vermogensbehoefte	24
3.2.2 Verpachtersvermogen	26
3.2.3 Geleend vermogen	30
3.2.4 Eigen vermogen	32
3.3 Balansen van tuinbouwbedrijven	34
3.3.1 Kenmerken van de vermogensbehoefte	34
3.3.2 Verpachtersvermogen	37
3.3.3 Geleend vermogen	37
3.3.4 Eigen vermogen	38
3.4 De vermogenspositie van de gehele land- en tuinbouw ..	38
4. De ontwikkeling van de financiering van de landbouw (exclusief tuinbouw)	
4.1 Inleiding	41
4.2 De inkomensvorming in de landbouw	41
4.3 Zelffinanciering	43
4.4 Invloed van de inflatie op de financiering	46
4.5 De financiering met vreemd vermogen	46
4.6 De financieringsbehoefte van de landbouw	47
4.7 De invloed van de ondernemerscyclus op de financiering van het bedrijf	48
5. De invloed van de overheid op de kredietverlening in de landbouw	
5.1 Inleiding	53
5.2 Borgstellingsfonds voor de Landbouw	53

5.3	Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw .	57
5.3.1	Algemeen	57
5.3.2	Rentesubsidieregeling	59
5.3.3	Niet in de handel brengen van melk en zuivel- produkten	62
5.3.4	Bedrijfsverzorging	62
5.3.5	Bijdrageregeling opkoop heffingvrije hoeveelheden melk	62
5.3.6	Informatica-stimuleringsprojecten	62
5.3.7	Beëindigingsregelingen	62
5.4	Landinrichting	63
5.5	Bureau Beheer Landbouwgronden	67
5.6	Bijstandsregelingen	70
5.6.1	Bijstandsbesluit Zelfstandigen	70
5.6.2	Eenmalige Uitkering Zelfstandigen	72
5.6.3	I.O.A.Z.-regeling	73
5.7	Fiscale regelingen	73
5.7.1	Wet Investeringsrekening	73
5.7.2	Fiscale Oudedagsreserve voor Zelfstandigen	74
5.7.3	Landbouwvrijstelling	75
5.7.4	Pachtersvoordeel	75
5.7.5	Overdracht tegen agrarische waarde	76
5.7.6	Overdrachtsbelasting	76
6. De organisatie van het landbouwkrediet		
6.1	Inleiding	77
6.2	De juridische organisatie van de Rabobank	78
6.2.1	De plaatselijke Rabobanken	79
6.2.2	Rabobank Nederland	81
6.2.3	Gelieerde instellingen	85
6.3	Deelnemingen van Rabobank Nederland	86
6.4	De dienstverlening	86
7. De verstrekking van financieringen door Rabobanken		
7.1	Inleiding	93
7.2	De fase die voorafgaat aan de financieringsaanvraag	93
7.3	Aanvraagprocedure en beoordeling door de bank	97
7.4	Financieringen	98
7.4.1	Totaalfinanciering van het bedrijf	101
7.4.2	Objectfinanciering	106
7.5	De kosten van financieringen	107
7.6	Financiering van landbouwcoöperaties	109
8. Nabeschuiving		113

Lijst van tabellen

	Blz.
1.1 Aandeel van de landbouw (exclusief bosbouw en visserij) in het nationaal inkomen en in de beroepsbevolking . . .	12
1.2 Inkomens die samenhangen met activiteiten van de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie	13
1.3 Aandeel van de landbouw (inclusief bosbouw en visserij) in de nationale investeringen	14
1.4 Indeling van de bedrijven (in %) naar sbe-klassen	15
1.5 Invoer en uitvoer van agrarische producten	16
2.1 Structuur van de kapitaalmarkt (in miljoenen guldens) .	18
2.2 Structuur van de kapitaalmarkt (in procenten van het nationaal inkomen tegen factorkosten)	18
2.3 Kredietverlening van financiële instellingen aan binnenlandse private sectoren	20
2.4 Aanbod van en vraag naar financieringsmiddelen van landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	22
3.1 Balansen van landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	25
3.2 Omvang en kosten van het verpachtersvermogen in de landbouw (exclusief tuinbouw)	27
3.3 Waardering van grond op landbouwbedrijven	27
3.4 Waardeverloop van bedrijfsgebouwen van landbouwbedrijven (inclusief pachtersinvesteringen)	29
3.5 Ontwikkeling van vreemd vermogen op lange termijn in de landbouw (exclusief tuinbouw)	31
3.6 Verloop van het vreemde vermogen op korte termijn in de landbouw (exclusief tuinbouw)	31
3.7 Ontwikkeling van de betaalde rentekosten op landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	32
3.8 Balansen van tuinbouwbedrijven	35
3.9 Waardering van tuinbouwgrond	36
3.10 Ontwikkeling van vreemd vermogen op korte termijn in de tuinbouw	37
3.11 Balans van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw . .	38
3.12 De vermogensstructuur van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw	40
4.1 Financieringsmiddelen van landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	44
4.2 Gemiddelde balans per 1 mei 1986 van eigendomsbedrijven en van pachtbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	49

4.3	Verdeling van de oppervlakte in eigendom en pacht gedurende de ondernemerscyclus (1986)	50
4.4	Kengetallen met betrekking tot de financieringsproblematiek met indeling van de landbouwbedrijven naar duur van de bedrijfsuitoefening	52
5.1	Verstrekke garanties door het Borgstellingsfonds voor de Landbouw	55
5.2	Uitgaven ten behoeve van ontwikkelings- en saneringsregelingen over de jaren 1980 tot en met 1985	58
5.3	Rentesubsidies aan land- en tuinbouw	60
6.1	Verstrekke nieuwe leningen door Rabobanken	87
6.2	Verdeling van de toevertrouwde middelen aan de Rabobanken	88
6.3	Vijf jaar kerngegevens van de Rabobankorganisatie	90
6.4	De geconsolideerde balans per 31 december 1986 en de geconsolideerde winst- en verliesrekening over 1986 van de Rabobankorganisatie	91
7.1	De belangrijkste financieringsvormen in land- en tuinbouw	100
7.2	Balanstotaal per ultimo 1986 van de land- en tuinbouwcoöperaties	110
7.3	Gemiddelde vermogenssamenstelling per ultimo 1986 van de gezamenlijke land- en tuinbouwcoöperaties	111

Lijst van Figuren

	Blz.
1.1 Ontwikkeling van het nationaal inkomen (netto factor- kosten)	11
3.1 Rentabiliteit van het vermogen in landbouwbedrijven ..	33
4.1 Bedrijfsresultaten en inkomens in de loop der jaren op de gemiddelde boerderij	42
4.2 Besteedbaar inkomen, gezinsbestedingen en besparingen	43
4.3 Financiering van investeringen op landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	45
4.4 Verstrekte leningen op lange termijn aan landbouw- bedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)	47
6.1 Schematisch overzicht van de overleglijnen binnen de Rabobankorganisaties	83
7.1 Verloop van de debetrentarieven van nieuwe financie- ringen	108

Woord vooraf

In 1982 verscheen een uitgebreid rapport over de financiering van de Nederlandse landbouw. Dit rapport was een uitvloeisel van een eerder verschenen soortgelijke studie uit 1975 en de rapportage van de Commissie Landbouwkrediet uit 1960.

Voor u ligt thans een herziene en geactualiseerde versie. Het is een gezamenlijk produkt van het Landbouw-Economisch Instituut, het centrale instituut op het gebied van agrarisch economisch onderzoek in Nederland en de Rabobankorganisatie, de belangrijkste financier in deze sector.

Doel van de studie is het verschaffen van inzicht in de financieringsproblematiek van de Nederlandse landbouw.

De bijdrage van het LEI is verzorgd door drs. S. Aukema en drs. J.G.A. Overgaauw. De bijdrage van Rabobank Nederland is, in samenwerking met de betrokken afdelingen, opgesteld door A.J. Neuteboom en drs. A.G.M. Broeksteeg. Voorts werd bij sommige onderdelen dankbaar gebruik gemaakt van de medewerking van derden.

Prof. drs. J. de Veer

Drs. H.H.F. Wijffels

Directeur van het Landbouw-
Economisch Instituut

Voorzitter van de Hoofddirectie
van Rabobank Nederland

1. De plaats van de landbouw in de Nederlandse economie

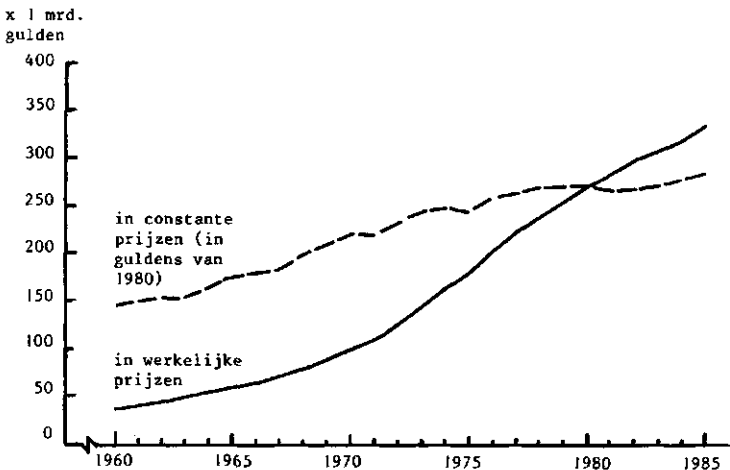
1.1 Inleiding

De Nederlandse landbouw is nauw verweven met de nationale en internationale economische ontwikkelingen. Daarom wordt in dit eerste hoofdstuk een beknopte schets gegeven van de trendmatige ontwikkeling van de Nederlandse economie en de plaats die de landbouw daarin inneemt. Dit gebeurt aan de hand van enkele kengetallen die hierbij van belang zijn. Dit zijn de aandelen van de landbouw in het nationale inkomen, in de werkgelegenheid, in de nationale investeringen en in de handel met het buitenland.

1.2 Nationaal inkomen en werkgelegenheid

Het reële nationaal inkomen kan als graadmeter voor de economische ontwikkeling worden gezien. Uit figuur 1.1 blijkt dat het nationaal inkomen zowel nominaal als reëel sterk is gegroeid.

Nominaal gezien steeg het nationaal inkomen (= netto toegevoegde waarde tegen factorkosten) van f 35 miljard in 1960 tot f 337 miljard in 1985. Deze stijging is door de inflatie (vooral in de jaren

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

Figuur 1.1 Ontwikkeling van het nationaal inkomen (netto factor-kosten).

zeventig) sterk beïnvloed. De reële groei was in deze 25 jaar bijna 100%.

De grafiek toont duidelijk aan dat de economische groei in 1979 stagneerde. Pas vanaf 1983 steeg het reële nationale inkomen weer. De positie van de landbouw als onderdeel van de Nederlandse volkshuishouding blijkt uit de bijdrage van deze bedrijfstak tot het nationaal inkomen. In 1960 was het aandeel van de landbouw in het nationaal inkomen 10,6% (tabel 1.1), terwijl dit in 1985 nog maar 4% was.

Tabel 1.1 Aandeel van de landbouw (exclusief bosbouw en visserij) in het nationaal inkomen en in de beroepsbevolking.

	Netto toegevoegde waarde tegen factor-kosten (in miljarden guldens)		Aandeel van de landbouw in het nationaal inkomen (%)	Beroepsbevolking (x 1000 arbeids-jaren)		Aandeel van de landbouw in het arbeids-volume (%)
	nationaal inkomen	agrarisch inkomen		totale arbeids-volume	werkzaam in de landbouw	
1960	35	3,7	10,6	4.182	449	10,7
1965	56	4,6	8,2	4.502	374	8,3
1970	100	5,8	5,8	4.709	316	6,7
1975	180	8,3	4,6	4.670	287	6,1
1980	272	9,3	3,4	4.807	266	5,5
1981	283	11,8	4,2	4.736	261	5,5
1982	298	13,1	4,4	4.619	259	5,6
1983	308	13,2	4,3	4.531	261	5,8
1984	322	13,9	4,3	4.511	260	5,8
1985	337	13,4	4,0	4.561	259	5,7

Bronnen: CBS, Nationale rekeningen en Landbouwcijfers.

Het aandeel van de landbouwsector in het totale arbeidsvolume is ook in tabel 1.1 weergegeven. Het totale aantal arbeidsplaatsen in Nederland is van 1960 tot 1970 met circa 500.000 toegenomen. Deze toename is mede te danken aan de groei van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie, dat rond 1970 zijn hoogtepunt bereikte. De afname van de arbeidsplaatsen in de industrie en in de landbouw in de jaren zeventig werd gecompenseerd door de toename in de dienstensector en bij de overheid. Het totale arbeidsvolume nam in de jaren 1970-1980 slechts weinig toe. Daarna volgde een daling.

In de periode 1960 tot 1985 ging het aandeel van de landbouwsector terug van 10,7% tot 5,7%. Daar deze teruggang geringer is dan de vermindering van het aandeel van de landbouw in het nationaal inkomen, kan worden geconcludeerd dat de ontwikkeling van de inkomens van de landbouw achtergebleven is bij die van de gehele volkshuishouding.

De betekenis van de agrarische sector voor de Nederlandse economie is groter dan uit de bijdrage van de landbouw tot het nationaal inkomen blijkt. De agrarische sector is nauw verweven met de rest van de economie: enerzijds zijn er bedrijfstakken die goederen en diensten leveren aan de landbouw (bijvoorbeeld machines, kunstmest) en anderzijds zijn er bedrijfstakken die produkten van de landbouw afnemen en deze verzamelen, verwerken, opslaan en distribueren. In tabel 1.2 is aangegeven welk deel van het nationaal inkomen direct en indirect samenhangt met de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie. Het blijkt dat het aandeel van de landbouw sterker is gedaald dan het totale verdiende inkomen dat direct en indirect met de landbouw samenhangt. Dit laatste was in 1963 20,2% van het nationaal inkomen en in 1983 11,6%.

In de cijfers van tabel 1.2 zijn echter ook de inkomens begrepen die voortvloeien uit be- en verwerking van agrarische produkten van buitenlandse oorsprong (bijvoorbeeld voedergranen, soja, koffie) en uit de distributie van deze produkten. Worden deze inkomens

Tabel 1.2 Inkomens die samenhangen met activiteiten van de landbouw (inclusief bosbouw) en de voedingsmiddelenindustrie (in miljarden gulden).

	1963 ¹⁾	1968 ¹⁾	1975 ¹⁾	1980	1981	1982	1983
Verdiend in:							
– landbouw	3,9	5,3	8,6	9,6	11,8	13,1	13,2
– voedingsmiddelenindustrie	1,6	2,8	6,0	7,7	7,4	8,4	8,5
Verdiend door toelevering aan:							
– landbouw	0,2	0,4	0,7	1,4	1,4	1,5	1,7
– voedingsmiddelenindustrie	1,0	1,5	3,5	5,2	6,1	6,6	6,8
Direct en indirect met de landbouw samenhangend inkomen:	6,7	10,0	18,8	23,9	26,7	29,6	30,2
– distributiefase	1,9	2,5	4,1	5,1	5,3	5,6	5,6
Totaal samenhangend inkomen (inclusief distributiefase)	8,6	12,5	22,9	29,0	32,0	35,2	35,8
Idem in % van het nationaal inkomen	20,2	17,0	12,7	10,7	11,3	11,8	11,6
– waarvan de landbouw zelf	9,1	7,2	4,7	3,4	4,2	4,4	4,3

¹⁾ Inclusief visserij.

Bron: LEI-berekingen op basis van input-outputtabellen van het CBS (recentere gegevens waren nog niet beschikbaar).

buiten beschouwing gelaten dan is het direct en indirect verdiende inkomen in de landbouw, de voedingsmiddelenindustrie en de distributiefase, uitgedrukt in het nationale inkomen, enkele procenten lager. Zo hing in 1983 9,4% van het nationaal inkomen samen met de voortbrenging van Nederlandse land- en tuinbouwproducten.

1.3 Investerings

De ontwikkeling van de bruto-investeringen van de bedrijven en van de overheid samen en het aandeel van de Nederlandse landbouw daarin is in tabel 1.3 weergegeven.

Tabel 1.3 Aandeel van de landbouw (inclusief bosbouw en visserij) in de nationale investeringen.

	Bruto-investeringen van bedrijven en van de overheid (in mil- joenen gulden)	Bruto-investering van de landbouw (in miljoenen gulden)	Aandeel van de landbouw in de bruto- investeringen (%)
1960	10.073	384	3,8
1965	16.984	806	4,7
1970	31.360	1.150	3,7
1975	46.320	1.870	4,0
1980	70.790	3.870	5,5
1981	67.580	3.120	4,6
1982	67.160	3.390	5,0
1983	69.460	3.820	5,5
1984	73.540	3.770	5,1
1985	78.550	3.630	4,6
1986	84.170	4.700	5,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

Het blijkt dat de investeringen in de jaren tachtig nominaal op een hoger niveau liggen dan in de jaren daarvoor. Uitgedrukt in constante prijzen zijn de investeringen in de jaren tachtig echter ongeveer gelijk aan die in de jaren zeventig. Het aandeel van de landbouw in de nationale investeringen is toegenomen en schommelt vanaf 1980 rond de 5%.

De toeneming van de investeringen in de landbouw hangt nauw samen met de verdergaande structuurwijzigingen (schaalvergroting, mechanisatie). De investeringsactiviteit (vooral in gebouwen) is in de jaren zeventig sterk gestimuleerd door de rentesubsidieregeling en vanaf 1978 door de invoering van de Wet Investeringsrekening (WIR). In 1979 was het aandeel van de landbouw in de nationale investeringen opgelopen tot bijna 7%.

De invloed van de structurele ontwikkeling komt tot uiting in een sterke afname van het aantal bedrijven en in een vergroting van de overgebleven bedrijven. Vanaf 1970 is de oppervlakte per bedrijf

gemiddeld per jaar 0,2 ha groter geworden. Deze bedrijfsvergroting komt ook tot uiting in de omvang van de bedrijven in sbe¹⁾ (zie tabel 1.4).

Voorts blijkt dat in 1985 18% van de totale oppervlakte grond voorkomt op bedrijven, die tenminste 50 ha groot zijn. In 1970 was dit nog 9%.

Tabel 1.4 Indeling van de bedrijven (in %) naar sbe-klassen¹⁾.

	1959	1965	1971	1975	1980	1985
10- 70 sbe	•	•	42	36	33	31
70-150 sbe	•	•	39	34	27	24
150-250 sbe	•	•	14	21	24	24
250-350 sbe	•	•	} 5	5	9	12
350 e.m. sbe	•	•		4	7	9
Totaal (in absolute aant.)	100 (308000)	100 (264000)	100 (179000)	100 (163000)	100 (145000)	100 (136000)
Gemiddelde opp. per bedrijf (ha)	7,5	8,5	11,6	12,8	13,9	14,9

¹⁾ Sbe = standaardbedrijfseenheid; dit is de maatstaf (op basis van de netto toegevoegde waarde, onder normale omstandigheden en bij een doelmatige bedrijfsvoering), waarin de economische omvang van een agrarisch bedrijf wordt uitgedrukt. Voorbeelden: 1 melkkoe = 2,1 sbe; 1 ha suikerbieten = 7 sbe; 1 ha stoektomaten = 380 sbe).

Bron: Landbouwcijfers.

1.4 Buitenlandse handel

Voor Nederland is zowel de invoer als de uitvoer van agrarische produkten van grote betekenis.

De invoer van agrarische produkten bestaat voor een belangrijk gedeelte uit granen en voedermiddelen. De waarde van de veevoerders, die van grote betekenis zijn voor de intensieve veehouderij en de rundveehouderij, bedroeg in 1985 35% van de totale waarde van de ingevoerde agrarische produkten.

Het aandeel van de agrarische produkten in de invoer is in de loop der jaren vrij constant gebleven (9 à 10%), maar in de laatste jaren is het aandeel iets gedaald (zie tabel 1.5) als gevolg van de lagere prijs van grondstoffen voor de veevoederindustrie.

De uitvoer van agrarische produkten is in de jaren zeventig relatief teruggelopen en bedroeg in 1980 17% van de totale waarde van de Nederlandse goederenexport. Daarna steeg het aandeel in de jaren 1981 en 1982 tot 18,3% om vervolgens weer geleidelijk af te nemen tot 15,8% in 1985 als gevolg van het achterblijven van de prijzen van de geëxporteerde landbouwprodukten bij de prijsontwikkeling van alle exportgoederen. In 1986 is het aandeel van de agrarische export weer gestegen.

Tabel 1.5 Invoer en uitvoer van agrarische produkten¹⁾.

	Invoer		Uitvoer	
	in miljoenen gulden	in % ²⁾	in miljoenen gulden	in % ³⁾
1970	4390	9,0	9240	21,7
1975	8940	10,2	17330	19,6
1980	14240	9,4	24910	17,0
1981	16500	10,0	31200	18,3
1982	17100	10,2	32300	18,3
1983	17850	10,2	32710	17,5
1984	18370	9,2	34710	16,5
1985	18900	8,8	35590	15,8
1986	17730	9,6	34850	17,7

¹⁾ Landbouwprodukten die ook door de Nederlandse land- tuinbouw worden voortgebracht en/of verbruikt.

²⁾ In % van de totale invoer van goederen.

³⁾ In % van de totale uitvoer van goederen.

Bron: CBS en LEI-bewerking.

2. De kapitaalmarkt en de landbouw

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een inzicht gegeven in de kapitaalmarkt en in de relaties van de kapitaalmarkt met de landbouwsector.

Na een korte schets van de structuur van de Nederlandse kapitaalmarkt wordt de omvang van de kredietverlening aan de landbouwsector vergeleken met die aan andere sectoren in de economie.

Daarna komt het aanbod van kapitaal vanuit de landbouw aan de orde.

Onder 'economische sectoren' worden verstaan: alle binnenlandse private sectoren. Kredietverlening aan het buitenland wordt buiten beschouwing gelaten evenals kredietverlening aan en door overheidsinstellingen.

2.2 De structuur van de Nederlandse kapitaalmarkt

De Nederlandse kapitaalmarkt is opgebouwd uit de volgende drie deelmarkten:

- de openbare markt (aandelen, obligaties, pandbrieven etc.);
- de onderhandse markt voor (middel)lange leningen (waaronder hypothecaire leningen);
- de markt voor onroerende goederen voor zover door fondsen, spaarbanken, hypotheekbanken, bouwfondsen en geldscheppende instellingen daarin is belegd.

De structuur van de kapitaalmarkt is weergegeven in de tabellen 2.1 (in miljoenen guldens) en 2.2 (in procenten van het nationaal inkomen).

Het blijkt dat de omvang van de kapitaalmarkt in bedragen sinds 1968 fors is toegenomen (met name het aanbod van pensioenfondsen).

In relatie tot het nationaal inkomen is de toename echter maar klein (in 1968 12,9% en in 1985 15,2% van het nationaal inkomen) en is alleen te danken aan de sterkere toename van het aanbod van geldscheppende instellingen.

Van het totale netto-aanbod uit de private sector komt sinds 1978 ongeveer twee derde van pensioenfondsen, sociale fondsen, levensverzekeringen en spaarbanken. Het aanbod van gezinnen en bedrijven is klein (4,5% in 1985).

Het netto beroep van gezinnen en bedrijven op de kapitaalmarkt bereikte in 1978 met ruim 30 miljard gulden een hoogtepunt (= 12,6% van het nationaal inkomen). Daarna volgde een daling tot ruim 10 miljard gulden in de jaren 1983 en 1984 en in 1985 volg-

Tabel 2.1 *Structuur van de kapitaalmarkt (in miljoenen guldens).*

	1968	1973	1978	1983	1984	1985
Netto aanbod uit private sector:						
– fondsen (incl. verzek. mijnen)	5050	9600	21200	} 31360	} 28520	} 33950
– spaarbanken	2450	1920	3640			
– hypotheekbanken + bouwfondsen ¹⁾			380	–160	50	810
– geldscheppende instellingen ¹⁾	1140	6000	9930	10860	12440	14230
– gezinnen en bedrijven	810	2940	1710	5430	3930	2330
Totaal netto binnenlands aanbod	9450	20460	36860	47490	44940	51320
Netto beroep van gezinnen en bedrijven	6050	13540	30310	10600	10190	16510
Overschot van aanbod	3400	6920	6550	36890	34750	34810
Netto beroep van de overheid	2840	3810	8030	33950	31590	30110
Afvloeiing naar het buitenland	560	3110	–1480	2940	3160	4700

¹⁾ Gesaldeerd met het binnenlands beroep van deze instellingen.

Bron: Jaarverslagen van de Nederlandsche Bank.

Tabel 2.2 *Structuur van de kapitaalmarkt (in procenten van het nationaal inkomen tegen factorkosten).*

	1968	1973	1978	1983	1984	1985
Netto aanbod uit private sector:						
– fondsen, spaarbanken	10,2	7,9	10,3	10,2	8,9	10,1
– hypotheekbanken + bouwfondsen ¹⁾			0,2	–0,1	0,0	0,2
– geldscheppende instellingen ¹⁾	1,6	4,1	4,1	3,5	3,9	4,2
– gezinnen en bedrijven	1,1	2,0	0,7	1,8	1,2	0,7
Totaal netto binnenlandse aanbod	12,9	14,0	15,3	15,4	14,0	15,2
Netto beroep van gezinnen en bedrijven	8,3	9,3	12,6	3,4	3,2	4,9
Overschot van aanbod	4,6	4,7	2,7	12,0	10,8	10,3
Netto beroep van de overheid	3,9	2,6	3,3	11,0	9,8	8,9
Afvloeiing naar het buitenland	0,7	2,1	–0,6	1,0	1,0	1,4

¹⁾ Gesaldeerd met het binnenlands beroep van deze instellingen.

Bron: Jaarverslagen van de Nederlandsche Bank.

de weer een stijging tot 16,5 miljard gulden (=4,9% van het nationaal inkomen).

Voorts blijkt dat het netto beroep van de overheid op de kapitaalmarkt na 1978 sterk is toegenomen en in 1983 een hoogtepunt bereikte van bijna 34 miljard gulden (=11% van het nationaal inkomen) hetgeen in verband staat met de aanzienlijke tekorten van de overheid.

De afvloeiing van kapitaal naar het buitenland beliep in 1983 en 1984 1% en in 1985 1,4% van het nationaal inkomen, voornamelijk doordat er meer buitenlandse effecten worden gekocht door Nederlanders dan Nederlandse effecten worden verkocht aan buitenlanders.

2.3 Kredietverlening aan de landbouw in vergelijking met de kredietverlening aan andere economische sectoren

Bij de kredietverlening aan de binnenlandse private sectoren zijn verschillende financiële instellingen betrokken. Deze financiële instellingen kunnen als volgt worden ingedeeld:

A. Kredietinstellingen

- Geldscheppende instellingen
(algemene banken, inclusief Postbank, coöperatief georganiseerde banken, effectenkredietinstellingen en spaarbanken).
- Overige kredietinstellingen
(hypotheekbanken en financieringsmaatschappijen).

B. Institutionele beleggers.

- Levensverzekeringsmaatschappijen.
- Pensioenfondsen.
- Sociale fondsen.

Ad A. Kredietinstellingen

De kredietinstellingen zijn financieringsinstellingen, waarvan het doel is krediet te verlenen.

Bij de coöperatief georganiseerde banken (landbouwkredietinstellingen) lag het accent oorspronkelijk op kredietverlening aan land- en tuinbouw, terwijl bij de algemene banken het accent ligt op de kredietverlening aan handel en industrie. De hypotheekbanken hebben zich volledig gespecialiseerd op de hypotheekmarkt en de financieringsmaatschappijen bewegen zich in belangrijke mate op het terrein van het consumptieve krediet.

Voor de landbouw zijn de coöperatief georganiseerde banken de belangrijkste kredietverschaffers. Deze banken zijn aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Raiffeisen – Boerenleenbank B.A. en worden kortweg Rabobanken genoemd.

Van het totale bedrag aan kredietverlening van de Rabobankorga-

Tabel 2.3 Kredietverlening van financiële instellingen aan binnenlandse private sectoren (x 1 miljard gulden).

Ultimo	1973	1980	1984	1985	1986
Geldscheppende kredietinstellingen:					
- Algemene banken en overige banken ¹⁾ (waarvan Rabobanken ²⁾)	65,9 (20,6)	206,9 (65,8)	240,8 (80,9)	250,6 (85,2)	267,9 (91,1)
Overige kredietinstellingen:					
- Hypotheekbanken ³⁾	2,6	21,7	13,6	13,0	12,2
- Financieringsmaatschappijen ⁴⁾	7,3	8,0	6,9	6,6	7,0
Institutionele beleggers:					
- Levensverzekeringsmaatschappijen	15,8	32,1	43,1	49,4	50,3
- Pensioenfondsen (inclusief ABP)	17,3	54,4	65,3	66,3	68,9
- Sociale fondsen	1,2	2,5	1,1	1,0	1,0 ⁵⁾
Totale kredietverlening	110,1	325,6	370,8	386,9	407,3
Waarvan aan land- en tuinbouw⁶⁾ (dit is in % van de totale kredietverlening)	5,4 (4,9)	18,5 (5,7)	20,7 (5,6)	22,8* (5,9)	
Aandeel van de landbouw in de toegevoegde waarde van bedrijven (%)	6,8	4,1	5,1	4,6	

¹⁾ Naast de algemene banken zijn dit de coöperatief georganiseerde banken, de effectenkredietinstellingen, de girodiensten en de spaarbanken (per 1 januari 1986 de Postbank in de plaats van PCGD en RPS).

²⁾ Kredietverlening door Rabobanken (inclusief Rabohypotheekbank) volgens jaarverslagen van de Rabobankorganisatie.

³⁾ In 1973 en 1980 WUH, FGH, THB en Nederlandse Scheepshypotheekbank; vanaf 1984 exclusief THB.

⁴⁾ Inclusief gemeentelijke en semi-gemeentelijke kredietbanken.

⁵⁾ Niet bekend: het bedrag van 1985 aangehouden.

⁶⁾ Afgeleid uit de balansen van de Nederlandse land- en tuinbouw (zie hoofdstuk 3; * is een voorlopig cijfer).

Bronnen: Jaarverslagen van de Nederlandsche Bank.
Jaarverslagen van de Rabobankorganisatie.
CBS-maandstatistiek van het financieewezen.

nisatie (zie tabel 2.3), stond in 1986 bijna 30% uit in de agrarische sector (circa 25% aan land- en tuinbouwbedrijven). Hieruit blijkt tevens dat de Rabobanken zich niet beperken tot de landbouwsector. Naast landbouwbedrijven financieren Rabobanken vele andere bedrijven en voorts hebben zij een belangrijke plaats verkregen in de woningfinanciering.

Overige geldscheppende instellingen verstrekken relatief weinig

krediet aan de landbouw. Wel blijkt dat de laatste jaren de kredietverlening aan de landbouw (exclusief tuinbouw) door 'andere banken' (algemene banken + spaarbanken) is toegenomen (zie tabel 3.1). Op 1 mei 1986 was het uitstaande vreemde vermogen van deze banken bij de landbouwbedrijven 1,4 miljard gulden. Ondanks deze groei van de kredietverlening aan de landbouw is dit nog geen 1% van de totale kredietverlening van deze kredietinstellingen. Van de kredietverlening aan de landbouw door de hypotheekbanken zijn geen recente gegevens bekend. Het is aannemelijk dat deze kredietverlening (exclusief de kredietverlening door de Rabohypotheekbank, die onder de Rabobanken is opgenomen) nog steeds gering is.

Over de kredietverlening door de financieringsmaatschappijen aan de landbouw zijn ook geen recente gegevens beschikbaar. Aangenomen kan worden dat de betekenis van de financieringsmaatschappijen voor financiering van de landbouw zeer gering is.

Ad B. Institutionele beleggers

De institutionele beleggers zijn financiële instellingen die de kredietverlening niet als doel hebben, maar als uitvloeisel van hun hoofdtaak.

De kredietverlening van de levensverzekeringsmaatschappijen aan de landbouw neemt in betekenis af. In 1963 ging circa 2% van de kredieten van de levensverzekeringsmaatschappijen naar de landbouw (exclusief tuinbouw). In 1973 waren de uitstaande leningen aan de landbouw 140 miljoen gulden, dit is ongeveer evenveel als in 1963, maar nog geen 1% van de totale kredietverlening. De laatste jaren zijn de leningen van verzekeringsmaatschappijen van weinig betekenis. Op 1 mei 1986 was het uitstaande vreemde vermogen van verzekeringsmaatschappijen aan de landbouw (exclusief tuinbouw) slechts 40 miljoen gulden (zie tabel 3.1).

Over de kredietverlening aan de landbouw door andere institutionele beleggers is weinig bekend. Er zijn echter aanwijzingen, dat deze bijna niet voorkomt.

Uit tabel 2.3 blijkt dat de totale kredietverlening van de financiële instellingen aan de binnenlandse private sectoren sterk is gegroeid. De kredietverlening aan de landbouw is eveneens sterk toegenomen. Het aandeel van de landbouw in de kredietverlening, dat in 1973 4,9% bedroeg, steeg tot 5,9% in 1985.

2.4. Het aanbod van middelen vanuit de landbouw

De landbouw doet niet alleen een beroep op de kapitaalmarkt, maar verschaft ook direct en indirect middelen ter financiering van de eigen sector en van andere economische sectoren. In tabel 2.4. is

Tabel 2.4. Aanbod van en vraag naar financieringsmiddelen van landbouwbedrijven¹⁾ (in miljoenen gulden).

Balansen per 1 mei	1973	1980	1984	1985	1986
AANBOD VAN FINANCIERINGSMIDDELEN					
Vorderingen op lange termijn ²⁾					
– binnen de landbouwsector	} 590	90	110	90	120
– buiten de landbouwsector		740	860	950	1010
Overige beleggingen buiten het bedrijf					
– binnen de landbouwsector	} 720	1000	400	290	370
– buiten de landbouwsector		830	820	1020	890
Spaarbanksaldi Rabobanken	1440	2290	2400	2670	2520
Spaarbanksaldi andere banken	230	330	230	210	250
Courante effecten	400	160	190	170	150
Totaal aanbod van financieringsmiddelen waarvan:	3380	5440	5010	5400	5310
binnen de landbouwsector	} 3380	1090	510	380	490
buiten de landbouwsector		4350	4500	5020	4820
VRAAG NAAR FINANCIERINGSMIDDELEN					
Leningen van familie (lang)	1440	2100	2130	2510	2450
Overige langlopende leningen	3170	11050	13160	13830	15700
Totale vraag naar financieringsmiddelen	4610	13150	15290	16340	18150

¹⁾ Exclusief tuinbouwbedrijven en zeer kleine landbouwbedrijven.

²⁾ Leningen u/g, deelnemingen en ledenrekeningen van coöperaties.

hiervan, voor zover er gegevens aanwezig zijn, voor de landbouw (exclusief de tuinbouw) een overzicht gegeven.

Tot de directe financiering door de landbouw kunnen worden gerekend de vorderingen op lange termijn en de overige beleggingen buiten het bedrijf. De vorderingen op lange termijn bestaan voor het grootste deel uit financieringsmiddelen die samenhangen met de uitoefening van het landbouwbedrijf, zoals deelnemingen en ledenrekeningen van coöperaties (in 1986 790 miljoen gulden). Verder bestaan de vorderingen uit uitgeleende gelden binnen en buiten de landbouwsector (in 1986 respectievelijk 120 miljoen en 220 miljoen gulden).

De overige beleggingen buiten het eigen bedrijf bestaan vrijwel geheel uit onroerende goederen. In 1986 had 370 miljoen gulden betrekking op agrarische onroerende goederen. Dit is een belangrijke directe financiering binnen de landbouwsector.

Tot de middelen die op indirecte wijze bijdragen tot de financie-

ring, kunnen de spaarrekeningen en de effecten van de landbouwers worden gerekend. Het grootste deel van deze (tijdelijk) overtollige middelen wordt op spaarrekeningen, voornamelijk van de Rabobanken, gezet. Een deel van deze middelen stroomt via de kapitaalmarkt weer naar de landbouw.

Uit tabel 2.4. blijkt dat er vanuit de landbouw (exclusief de tuinbouw) een aanzienlijk bedrag aan middelen wordt aangeboden. Een deel van deze middelen wordt rechtstreeks gebruikt voor de financiering van de landbouw. In de laatste jaren varieert dit van 7 tot 10% van de aangeboden middelen.

Confronteren we het aanbod van middelen met de vraag naar vreemd vermogen op lange termijn, dan blijkt dat in 1973 het aanbod van middelen vanuit de landbouw nog ruim 200 miljoen gulden hoger was dan de vraag naar vreemd vermogen via de kapitaalmarkt. We kunnen stellen dat de landbouw (exclusief de tuinbouw) tot in het begin van de jaren zeventig 'per saldo' geen beroep op de kapitaalmarkt hoefde te doen. Wel namen de middelen die de familieleden beschikbaar stelden een belangrijke plaats in bij de financiering van de landbouw. In de laatste jaren overtreft echter het beroep dat de landbouw op de kapitaalmarkt doet verre de door de landbouw aangeboden middelen.

Van de tuinbouwsector zijn slechts van de laatste jaren enige cijfers voorhanden die een globaal inzicht verschaffen in het aanbod van en de vraag naar middelen. Zo blijkt dat begin 1985 de tuinbouwsector circa 2 miljard gulden aan middelen aanbiedt (voornamelijk via de spaarbanken) en dat het beroep op vreemd vermogen via de kapitaalmarkt circa 6 miljard gulden bedraagt.

Globaal becijferd is het aanbod van middelen van de gehele agrarische sector begin 1985 circa 7,5 miljard gulden (waarvan circa 0,5 miljard gulden bestemd was voor rechtstreekse financiering van de agrarische sector), terwijl het beroep op vreemd vermogen via de kapitaalmarkt circa 22 miljard gulden belooft.

3. De vermogenspositie van de landbouw

3.1 Inleiding

De vermogenspositie zal aan de hand van balanssen worden belicht. Voor de landbouw (exclusief tuinbouw) zijn geaggregeerde balanscijfers voor de gehele sector bekend met uitzondering van kleine bedrijfjes met minder dan een halve dagtaak (gemeten in sbe). Het geïnvesteerde vermogen in deze bedrijfjes kan echter worden bijgeschat zodat toch een betrouwbaar totaalbeeld wordt verkregen. Voor de totale tuinbouw is geen aggregatie beschikbaar. Hier moeten dan ook meer schattingen worden gemaakt om een totaalbeeld te krijgen.

Door het verschil in beschikbare gegevens is het noodzakelijk om de landbouwsector en de tuinbouwsector afzonderlijk in cijfers weer te geven. Hierbij zal worden ingegaan op de bijzondere kenmerken van de vermogensbehoefte en de ontwikkeling ervan in de loop der jaren (= ontwikkeling van de debetzijde van de balanssen) en op de vermogensvoorziening (= ontwikkeling van de creditzijde van de balanssen).

Aan het einde van dit hoofdstuk wordt de vermogenspositie van de gehele Nederlandse landbouw in balansvorm gegeven door gelijksoortige balansposten van de sector landbouw in enge zin en van de sector tuinbouw samen te voegen en hierbij de geschatte activa en passiva van de kleine bedrijven bij te tellen.

3.2 Balansen van landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)

De balanssen hebben betrekking op de jaren 1975, 1980, 1984, 1985 en 1986. De balansdatum is 1 mei. De cijfers zijn ontleend aan onderzoeken van het LEI.

Uit tabel 3.1. blijkt dat het balanstotaal van 1975 tot 1986 bijna is verdubbeld. Doordat het aantal bedrijven in deze periode met meer dan een kwart verminderde is de gemiddelde balanswaarde van de landbouwbedrijven bijna verdrievoudigd. In 1975 bedroeg het geïnvesteerde vermogen gemiddeld ruim f 550.000 per bedrijf en op 1 mei 1986 was dit gestegen tot 1,5 miljoen gulden.

3.2.1 Kenmerken van de vermogensbehoefte

Kenmerkend voor landbouwbedrijven is de vermogensbehoefte die voortvloeit uit de grond. In de landbouw vervult de grond niet alleen de rol van vestigingsplaats zoals in de industrie, maar is ze in

Tabel 3.1 Balansen van landbouwbedrijven.

Balansen per 1 mei	1975	1980	1984	1985	1986
Minimale bedrijfsgrootte	40 sbe	69 sbe	79 sbe	79 sbe	79 sbe
Aantal bedrijven	93600	75900	67300	67300	67300
KAPITAAL (in miljoenen gulden)					
grond in eigendom	12680	29170	24710	27430	30550
bedrijfsgebouwen in eigendom	5630	10070	11610	12010	12500
gepachte grond	14400	27330	21070	23130	25080
gepachte gebouwen	1600	1870	1150	1170	1120
dode inventaris	2660	4620	5260	5600	5900
veestapel	6950	9100	9680	9500	9390
overige produktiemiddelen	790	1200	1630	1450	1660
TOTALE PRODUKTIEMIDDELEN (A)	44710	83360	75110	80290	86200
kas en giro	140	150	150	140	130
lopende rekening bij Rabobanken	570	570	720	710	700
lopende rekening bij andere banken	30	40	60	110	80
voorraden eindproduct	20	20	20	10	20
kortlopende vorderingen	1010	2070	2750	2750	2720
spaarbanksaldi bij Rabobanken	1590	2290	2400	2670	2520
spaarbanksaldi bij andere banken	200	330	230	210	250
effecten	250	160	190	170	150
TOTALE LIQUIDITEITEN (B)	3810	5630	6520	6770	6570
TOTALE VORDERINGEN OP LANGE					
TERMIJN (C)	670	830	970	1040	1130
TOTALE OVERIGE BEZITTINGEN (D)	2920	6610	6600	7070	7580
BALANSTOTAAL (A + B + C + D)	52110	96430	89200	95170	101480
VERMOGEN (in miljoenen gulden)					
VERPACHTERSVERMOGEN (E)	16000	29200	2220	24300	26200
leningen van Rabobanken	3540	9660	11350	12070	13600
leningen van andere banken	350	820	1270	1080	1380
leningen van verzekeringsmaatschappijen	20	20	60	130	40
leningen van familieleden	1600	2100	2130	2510	2450
leningen van ov. part. en instellingen	180	140	120	100	200
leningen van de overheid	230	410	360	450	480
TOTAAL LANG VREEMD VERMOGEN (F)	5900	13150	15290	16340	18150
lopende rekening bij Rabobanken	430	480	410	470	460
lopende rekening bij andere banken	80	70	30	30	30
leverancierskrediet	550	630	670	590	630
overige kortlopende schulden	190	310	320	410	420
TOTAAL KORT VREEMD VERMOGEN (G)	1250	1490	1430	1500	1540
EIGEN VERMOGEN (H)	28960	52590	50260	53030	55590
BALANSTOTAAL (E + F + G + H)	52110	96430	89200	95170	101480
Idem exclusief verpachtersvermogen	36110	67230	66980	70870	75280
Eigen vermogen in % van balanstotaal	55	55	56	56	55
Idem exclusief verpachtersvermogen	80	78	75	75	74

de eerste plaats een onmisbare produktiefactor. Dit geldt met name voor de akkerbouw, voor de opengrondstuintbouw en voor de rundveehouderij. Alleen bij de moderne intensieve veehouderijbedrijven, die op industriële bedrijven gelijken, is de rol van de grond in hoofdzaak beperkt tot vestigingsplaatsfactor.

In afwijking van alle andere kapitaalgoederen slijt de grond niet. Weliswaar moet de grond onderhouden worden (bemesting, beheersing waterpeil) om als produktiefactor te kunnen blijven functioneren, maar de grond verdwijnt niet tijdens het produktieproces. Voor grond is er derhalve een permanente vermogensbehoefte aanwezig.

Behalve voor grond is er vermogen nodig voor de financiering van andere kapitaalgoederen (gebouwen, machines, installaties en vee) en liquiditeiten (kasmiddelen en vorderingen). Om al deze activa in de gewenste omvang te kunnen verkrijgen is er geld nodig en ontstaat er dus een vermogensbehoefte.

De vorderingen op lange termijn (zie tabel 3.1 ad C) hebben betrekking op deelnemingen (in bijvoorbeeld suikerfabrieken), op ledenkapitaal (in bijvoorbeeld zuivelfabrieken) en op uitgeleende gelden en onverdeelde boedels.

De overige bezittingen (zie D van tabel 3.1) betreffen de woning en/of woongedeelte van de boerderij, de personenauto en andere bezittingen (bijvoorbeeld beleggingsobjecten zoals zomerhuisjes, nevenbedrijven en dergelijke).

Van het totale geïnvesteerde vermogen (= balanstotaal) was in 1986 26% gefinancierd door verpachtersvermogen, 19% door geleend vermogen en 55% door eigen vermogen (in 1975 respectievelijk 31%, 14% en 55%).

3.2.2 Verpachtersvermogen

Het verpachtersvermogen is specifiek voor de landbouw. Het vertegenwoordigt de waarde van de gepachte grond en gebouwen. Het is (vreemd) vermogen dat niet door boeren of tuinders hoeft te worden opgenomen, maar in natura ter beschikking wordt gesteld. De oppervlakte verpachte grond is in de loop van de jaren afgenomen waardoor de vermogensvoorziening voor grond op andere wijze moest plaatshebben (eigen vermogen, geleend vermogen). Het aandeel van het verpachtersvermogen in de totale vermogensvoorziening is sterk afhankelijk van het prijsverloop van de grond. Doordat de prijs van grond na 1973 sterker steeg dan die van andere produktiemiddelen nam tot 1979 het aandeel van het verpachtersvermogen in de totale vermogensvoorziening echter toe. Voorts blijkt uit tabel 3.2 dat in de jaren daarna het aandeel van het verpachtersvermogen is gedaald.

De waarde van de grond op agrarische bedrijven is afhankelijk van

Tabel 3.2 *Omvang en kosten van het verpachtersvermogen in de landbouw (exclusief tuinbouw)¹⁾.*

Boukjaren (mei t/m april)	62/63	67/68	74/75	79/80	84/85	85/86
Waarde gepachte grond en gebouwen in miljoenen gulden	6800	7300	16000	29200	24300	26200
Aandeel in de totale vermogensvoorziening van de landbouw	32%	28%	31%	30%	25%	26%
Betaalde pacht in miljoenen gulden	175	208	279	346	443	455
Betaalde pacht in procenten van het verpachtersvermogen	2,6	2,8	1,7	1,2	1,8	1,7

¹⁾ Alle landbouwbedrijven, uitgezonderd de heel kleine bedrijven.

de prijs op de grondmarkt. De waardering is gebaseerd op de prijzen die betaald worden voor onverpachte grond (zie tabel 3.3). Deze waardering is arbitrair. Vrije grondaankopen omvatten slechts een klein gedeelte van het totale landbouwareaal en kopers kunnen door bijzondere omstandigheden (bijvoorbeeld hoge uitkeringen bij onteigening) in staat geweest zijn om meer voor de grond te betalen dan de bedrijfswaarde. Voorts is de waardering op basis van de koopprijs van pachtvrij land niet alleen arbitrair maar ook discutabel. Voor grond die landbouwers bezitten om daarop zelf een bedrijf uit te oefenen lijkt deze basis wel juist, maar een verpachter heeft te maken met een lagere waarde van de grond zolang de pachter en zijn opvolgers hun recht tot pachten kunnen laten gelden. Deze verpachte waarde

Tabel 3.3 *Waardering van grond op landbouwbedrijven met tenminste een halve arbeidstaak als bedrijfsomvang.*

Jaar	Minimale omvang bedrijven	Aantal ha kadastraal	Totale waarde in miljoenen gulden	Prijs per ha in gulden
1963	5 ha	2.100.000	10.200	4.850
1968	5 ha	2.000.000	11.500	5.750
1975	5 ha	1.972.000	27.080	13.700
1978	64 sbe	1.760.000	54.950	31.200
1979	66 sbe	1.707.000	63.850	37.400
1980	69 sbe	1.656.000	56.500	34.100
1981	71 sbe	1.648.000	47.800	29.000
1982	74 sbe	1.620.000	45.040	27.800
1983	76 sbe	1.616.000	45.550	28.200
1984	79 sbe	1.602.000	45.780	28.600
1985	79 sbe	1.634.000	50.560	30.900
1986	79 sbe	1.642.000	55.630	33.900

is de laatste jaren aanzienlijk achtergebleven bij de onverpachte waarde. Lag de verpachte waarde in 1963 ongeveer 20% lager en in 1968 ongeveer 25%, in 1973 was deze reeds circa 40% lager en in 1978 en 1979 bedroeg de verpachte waarde slechts de helft van de onverpachte waarde. Daarna is de verpachte waarde op het niveau van ongeveer 60% van de onverpachte waarde komen te liggen. Dit laatste betekent dus dat circa 40% van het verpachtersvermogen eigenlijk moet worden beschouwd als de waarde van de rechten die de pachter heeft.

Uit tabel 3.2 blijkt dat de betaalde pacht (die in feite de kosten van het verpachtersvermogen aangeeft) geleidelijk is opgelopen van 175 miljoen gulden in 1963 tot 455 miljoen gulden in 1986. Uitgedrukt in procenten van het verpachtersvermogen komt dit overeen met een daling van 2,6% in 1963 naar 1,2% in 1980 waarna weer een stijging optrad tot 1,8% in 1985. In 1986 kwam de betaalde pacht overeen met 1,7% van het verpachtersvermogen. Dit verloop van het (bruto)rendement van het verpachtersvermogen is echter niet een geheel juiste afspiegeling van het rendement van het geïnvesteerde verpachtersvermogen vanwege het grote verschil in waarde tussen gepachte en pachtvrije grond in de jaren 1978 t/m 1986. In 1980 was de gepachte waarde ongeveer de helft van de pachtvrije waarde van grond en op basis van de gepachte waarde zou het rendement in dat jaar dus op ruim 2% berekend moeten worden. Dit in aanmerking genomen verandert er evenwel niets aan de conclusie dat de pacht voor de pachter een goedkope vorm van grondfinanciering is. Daarentegen is voor de verpachter het directe rendement van verpachte grond en gebouwen gering. Immers uit de (bruto)pachtopbrengst moeten nog de eigenaarslasten worden voldaan. Dit maakt het blijvend verpachten van grond weinig aantrekkelijk. Veel verpachters zijn dan ook overgegaan tot verkoop van grond zodra deze 'pachtvrij' werd, zodat de volledige vermogenswinst op de verkochte grond kon worden gerealiseerd. Daarnaast wordt verpachte grond aan 'zittende' pachters te koop aangeboden, waarbij de verpachters dan echter genoeg moeten nemen met een deel van de waardeverhoging van de grond. Door de verminderde bereidheid om agrarische grond te verpachten is de oppervlakte verpachte cultuurgrond de laatste jaren aanzienlijk teruggelopen. Hierdoor is de financiering van de landbouwgrond voor veel (met name jonge) boeren moeilijker geworden.

Het zal duidelijk zijn dat de vermogensbehoefte op eigendomsbedrijven veel groter is dan op pachtbedrijven en dat dit verschil na de grote prijsstijging van grond veel groter is geworden. In 1963 was bijvoorbeeld de vermogensbehoefte voor grond op een eigen-

domsbedrijf van 30 ha slechts f 145.000 (zoals uit tabel 3.3 is af te leiden); in 1979 was voor 30 ha grond de vermogensbehoefte echter gestegen tot 1,1 miljoen gulden. Daarna daalde de prijs tot f 27.800 per ha in 1982. In 1986 was de prijs weer gestegen tot bijna f 34.000 hetgeen voor 30 ha overeenkomt met een vermogensbehoefte van ruim een miljoen gulden.

Het grote verschil in vermogensbehoefte tussen een eigendomsbedrijf en een pachtbedrijf speelt een grote rol bij de bedrijfsovernahme. Een jonge boer die de grond in eigendom moet overnemen kan dit alleen doen als hij deze grond tegen een (veel) lagere prijs kan verkrijgen. In hoofdstuk 4 wordt verder op deze bedrijfsovernahme ingegaan.

Wat voor grond geldt ten aanzien van de waardering geldt ook voor de gebouwen. Een afzonderlijke waardering van gebouwen is bovendien nog moeilijk omdat grond en gebouwen een economische eenheid vormen en meestal gezamenlijk worden verkocht. Op grond van bedrijfseconomische waarderingen op basis van de vervangingswaarde kan het volgende beeld worden gegeven van de vermogensbehoefte van bedrijfsgebouwen (exclusief de woning) op landbouwbedrijven (zie tabel 3.4).

De (gebruiks)waarde op basis van de vervangingswaarde is vaak moeilijk vast te stellen, vooral wanneer het oude gebouwen betreft. Er wordt dan ook een onderscheid gemaakt tussen traditionele (min of meer verouderde) bedrijfsgebouwen en moderne bedrijfsgebouwen. Bij de traditionele gebouwen wordt de (boek)waarde

Tabel 3.4 Waardeverloop van bedrijfsgebouwen van landbouwbedrijven (inclusief pachtersinvesteringen).

Jaar	Totale waarde in eigendom (in mln gulden)	Totale waarde in pacht ¹⁾ (in mln gulden)	Waarde eigendom + pacht	
			totaal (in mln gulden)	gemiddeld per bedrijf (in gulden)
1963	1.400	850	2.250	17.100
1968	2.800	1.050	3.850	32.400
1975	5.630	1.600	7.230	77.200
1978	8.710	1.875	10.585	130.200
1979	10.470	2.190	12.660	160.700
1980	10.070	1.880	11.950	157.400
1981	10.560	1.750	12.310	167.300
1982	11.120	1.710	12.830	182.200
1983	11.580	1.420	13.000	189.200
1984	11.610	1.150	12.760	189.600
1985	12.010	1.170	13.180	195.800
1986	12.500	1.120	13.620	202.400

¹⁾ De waarde van de gepachte gebouwen is geschat.

vastgesteld aan de hand van normen per grootvee-eenheid of per vierkante meter vloeroppervlakte. Bij moderne bedrijfsgebouwen wordt de oorspronkelijke aanschaffingsprijs op het prijspeil van het lopende boekjaar gebracht met behulp van indexcijfers en op de aldus vastgestelde nieuwwaarde wordt een afschrijving in mindering gebracht om tot de boekwaarde te komen. Deze afschrijving is een vast percentage van de boekwaarde waarbij de volgende percentages gelden:

- 3% over de boekwaarde van bedrijfsgebouwen die ouder zijn dan 10 jaar;
- 5% over de boekwaarde van bedrijfsgebouwen die 10 jaar of jonger zijn;
- 7% over de boekwaarde van een ligboxenstal en van groenvoedersilo's;
- 10% over de boekwaarde van doelmatig ingerichte varkens- en pluimveehokken.

3.2.3 Geleend vermogen (vreemd vermogen)

Geleend vermogen kan worden onderscheiden in lang vreemd vermogen (leningen die voor langer dan één jaar zijn aangegaan) en kort vreemd vermogen (alle schulden die binnen een jaar worden afgelost).

Onder lang vreemd vermogen valt ook het gebruikte deel van de kredieten, waarover de ondernemers naar behoefte – tot een vastgesteld maximum – kunnen beschikken en waarvan geen aflossingsplannen zijn vastgesteld. Het uitgangspunt hierbij is dat deze kredieten dienen ter voorziening in een financieringsbehoefte op lange termijn.

De leningen op lange termijn zijn in zes rubrieken gegroepeerd zoals in de balans (tabel 3.1) is aangegeven. Het aandeel van de verschillende verschaffers van lang vreemd vermogen aan de landbouw is in de loop der jaren veranderd (zie tabel 3.5).

Uit tabel 3.5 komt duidelijk naar voren dat het aandeel van de Rabobanken in de kredietverlening sterk is toegenomen (25% in 1963; 75% in 1986).

Sinds 1963 zijn de leningen van familieleden in absolute omvang 2,5 maal zo hoog geworden, maar het aandeel daalde van 45% (in 1963) naar 14% (in 1986).

Het verloop van het vreemde vermogen op korte termijn in de landbouw is aangegeven in tabel 3.6. Het blijkt dat het leverancierskrediet nog de belangrijkste post is, maar het aandeel is na 1968 teruggelopen tot rond 40%. De rekening-courant-kredieten (voor meer dan 90% van de Rabobanken) volgen als belangrijke

Tabel 3.5 Ontwikkeling van vreemd vermogen op lange termijn in de landbouw (exclusief tuinbouw) per 1 mei.

Leningen (in procenten)	1963	1968	1975	1980	1985	1986
Rabobanken	25	43	60	74	74	75
Andere banken	9	} 7	} 6	6	6	8
Verzekeringsmaatschappijen	6			0	1	0
Familieleden	45	41	27	16	15	14
Ov. particulieren en instellingen	13	6	3	1	1	1
Overheid	2	3	4	3	3	2
Totaal	100	100	100	100	100	100
(idem in mln glds)	(2130)	(3050)	(5900)	(13150)	(16340)	(18150)

Tabel 3.6 Verloop van het vreemde vermogen op korte termijn in de landbouw (exclusief tuinbouw) per 1 mei.

Kortlopende schulden (in procenten)	1963	1968	1975	1980	1985	1986
Rekening-courant-kredieten	20	32	41	37	33	32
Leverancierskrediet	57	52	44	42	40	41
Overige schulden op korte termijn	23	16	15	21	27	27
Totaal vreemd vermogen op korte termijn	100	100	100	100	100	100
(idem in mln glds)	(650)	(710)	(1250)	(1490)	(1500)	(1540)
In procenten van het totaal vreemd vermogen	23	19	17	10	8	8
In procenten van het totaal aan liquiditeiten	28	33	33	26	22	23

tweede. Onder kort vreemd vermogen is de nog te betalen inkomstenbelasting niet opgenomen omdat deze op de desbetreffende balansdata niet bekend is.

Hoewel het vreemde vermogen op korte termijn gedurende de onderzochte periode meer dan verdubbeld is, is het aandeel in de totale schuldenpositie afgenomen van 23% naar 8%.

De liquiditeitspositie in de landbouw is gunstig. Sinds 1975 is het liquiditeitensaldo (liquiditeiten minus de schulden op korte termijn) verdubbeld (van 2,5 miljard naar 5 miljard gulden; zie tabel 3.1). Gemiddeld per bedrijf is het liquiditeitensaldo zelfs bijna verdrievoudigd doordat het aantal bedrijven sterk is gedaald en de gemiddelde bedrijfsgrootte is toegenomen.

De schulden op korte termijn zijn in procenten van de liquiditeiten van 1975 tot 1986 gedaald van 33% naar 23% (zie tabel 3.6).

Het voorgaande wil evenwel niet zeggen dat de liquiditeitspositie van alle bedrijven gunstig is. Er is een grote spreiding in het liquiditeitensaldo. Zo had per 1 mei 1986 één op de zes van alle land-

bouwbedrijven een negatief liquiditeitensaldo. Daar het echter om een momentopname gaat kan de liquiditeitspositie zich in de loop van het jaar sterk wijzigen. Een tijdelijk slechte liquiditeitspositie hoeft nog geen probleem op te leveren.

Het blijkt dat sinds 1968 de betaalde rentekosten (die ook de overige kosten van geleend vermogen, zoals afsluitprovisie, omvatten) tot in het boekjaar 1981/82 voortdurend zijn gestegen (zie tabel 3.7). In dit jaar is meer dan 1,5 miljard gulden aan rente betaald en dit komt overeen met bijna 10% van het totale vreemde vermogen. Daarna daalden de rentekosten tot 7,4% in 1985/86.

In de onderzochte jaren was de betaalde rente (in procenten) lager dan de marktrente in de desbetreffende jaren als gevolg van het feit dat in vele gevallen leningen van familieleden tegen een lagere rente werden verkregen dan de marktrente en doordat de rente van bestaande leningen niet onmiddellijk werd aangepast aan de stijgende marktrente. Voorts wordt voor kortlopende bedrijfsschulden (uitgezonderd de rekening-courant-kredieten) veelal geen rente in rekening gebracht.

3.2.4 Eigen vermogen

De omvang van het eigen vermogen wordt uiteraard in grote mate bepaald door de waardering van de produktiemiddelen die in eigendom zijn. Vooral door de sterk gestegen grondprijzen is het eigen vermogen toegenomen. Ook jonge boeren blijken over het algemeen een gunstige vermogenspositie te hebben. Dit komt doordat de meeste bedrijven van ouders worden overgenomen. Uit een onderzoek in de jaren 1977 t/m 1979 is gebleken dat de overnameprijs van grond aanzienlijk beneden de (verpachte) waarde lag (zie ook hoofdstuk 4). Doordat de marktwaarde van de grond aanzienlijk hoger lag begonnen deze jonge boeren meteen met een groot eigen vermogen. Ter toelichting een simpel voorbeeld. Stel dat 25 ha wordt overgenomen tegen f 16.000 per ha; er moet dan f 400.000 worden betaald. Als de (markt)waarde van deze grond

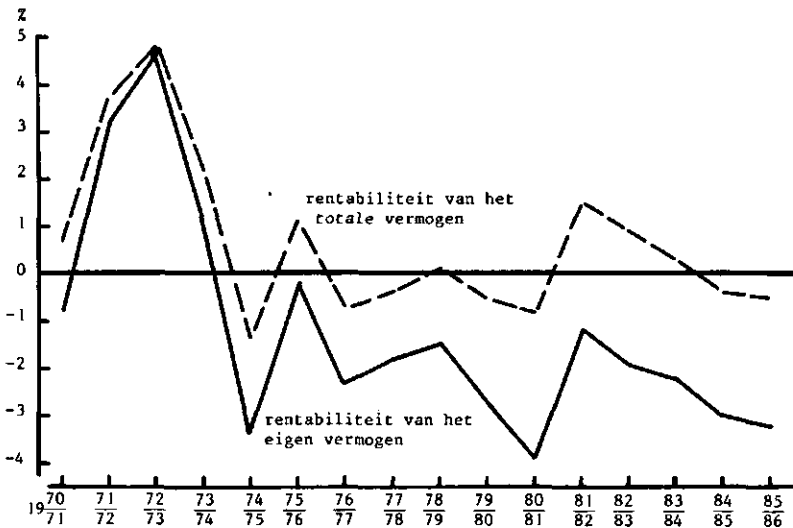
Tabel 3.7 Ontwikkeling van de betaalde rentekosten op landbouwbedrijven.

Boekjaren (mei t/m april)	68/69	73/74	78/79	81/82	84/85	85/86
Betaalde rentekosten in miljoenen gulden	190	373	890	1540	1357	1421
Totaal vreemd vermogen (= gemiddelde van begin- en eindbalans) in miljoenen gulden	4185	5971	12041	15604	17600	19300
Rentekosten in procenten van het totale vreemde vermogen	4,5	6,2	7,4	9,9	7,7	7,4

$25 \times f 30.000 = f 750.000$ is, dan is alleen al door het verschil tussen de waarde en de overnameprijs van grond reeds $f 750.000$ minus $f 400.000 = f 350.000$ aan eigen vermogen 'gevormd'. Uit tabel 3.1 blijkt dat het aandeel van het eigen vermogen in de totale vermogensvoorziening in de onderzochte periode weinig is veranderd op landbouwbedrijven. Wordt het verpachtersvermogen buiten beschouwing gelaten dan is er een daling van het aandeel van het eigen vermogen van 80% (in 1975) naar 74% (in 1986). Deze zogenaamde solvabiliteit is heel gunstig. Een gunstige vermogenspositie is in de landbouw evenwel ook noodzakelijk. De rentabiliteit van het geïnvesteerde vermogen is laag en derhalve is veel eigen vermogen nodig om de continuïteit van de bedrijven te handhaven.

Een lage rentabiliteit van het vermogen komt voor op gezinsbedrijven, waar de bedrijfsresultaten (volgens bedrijfseconomische maatstaven) onvoldoende zijn. De kosten zijn dan hoger dan de opbrengsten en dat wil zeggen dat de feitelijke beloning van de produktiefactoren arbeid en kapitaal lager is dan de beloningsaanspraken. Uitgaande van een beloning van de arbeid op basis van CAO-loon bleef er in 1985/86 op 75% van de landbouwbedrijven zelfs geen enkele vergoeding over voor het eigen geïnvesteerde vermogen.

Hoe de opbrengsten van het totale vermogen en van het eigen vermogen in de loop der jaren zijn geweest blijkt uit figuur 3.1.

Figuur 3.1 Rentabiliteit van het vermogen in landbouwbedrijven.

In de figuur geven de rentabiliteitscijfers gemiddelden aan nadat de eigen arbeid volgens CAO-normen is beloond. Het blijkt dat de opbrengst van het eigen vermogen (nadat de betaalde rente van leningen is afgetrokken) na 1973/74 niet meer positief is geweest. Hierbij moet worden opgemerkt dat bij de rentabiliteitsberekening geen rekening is gehouden met gemaakte vermogenswinsten.

3.3 Balansen van tuinbouwbedrijven

De balansen van de tuinbouw hebben betrekking op de vermogenspositie per 1 januari van de jaren 1974, 1980, 1984 en 1985. Zoals in de inleiding reeds is gezegd, berusten de cijfers voor een belangrijk deel op schattingen. Alleen van de glastuinbouw was er in deze jaren een totaalbeeld bekend. Van de overige sectoren (opengroentebedrijven, boomkwekerijen, bloembollenbedrijven, champignonbedrijven en fruitteeltbedrijven) geven de balansen slechts een globaal beeld van de werkelijkheid.

In 1974 is geaggregeerd naar bedrijven met hoofdberoep tuinder met een bedrijf van minstens 60 sbe. In 1980, 1984 en 1985 is geaggregeerd naar de hoofdbedrijfstypen tuinbouw met bedrijven van minstens 70 sbe. Hierdoor wordt in deze laatste jaren circa 10% meer cultuurgrond bestreken dan wanneer uitgegaan zou worden van bedrijven met hoofdberoep tuinder. Hieruit blijkt dat een groot aantal tuinbouwbedrijven als nevenbedrijf wordt uitgeoefend.

Uit tabel 3.8 blijkt dat het balanstotaal van de tuinbouwbedrijven in de periode 1974 tot 1985 is toegenomen van 8,4 miljard gulden tot ruim 21,8 miljard gulden. De sterkste stijging is waar te nemen bij het geïnvesteerde vermogen in grond. Behalve door de grote prijsstijgingen van tuinbouwgrond is dit ook bewerkstelligd door de grotere oppervlakte grond (aggregatiebasis, 1979). Voorts hebben de grote investeringen in glasopstanden, installaties, machines en werktuigen het geïnvesteerde vermogen sterk opgevijseld.

3.3.1 Kenmerken van de vermogensbehoefte

In de tuinbouw is de grond kwantitatief minder belangrijk dan in de landbouw. Het gemiddelde landbouwbedrijf, de kleine bedrijven niet meegerekend, was in mei 1984 23,8 ha, terwijl de oppervlakte van een tuinbouwbedrijf gemiddeld 5,3 ha bedroeg. Evenals bij de landbouwbedrijven is de oppervlakte van de tuinbouwbedrijven sterk afhankelijk van het type bedrijf. Zo is een glastuinbouwbedrijf circa 2 ha groot en de overige tuinbouwbedrijven zijn gemiddeld 8,3 ha.

Door de geringe oppervlakte van de tuinbouwbedrijven is de ver-

Tabel 3.8 Balansen van tuinbouwbedrijven.

Balansen per 1 januari	1974	1980	1984	1985
Minimale bedrijfsgrootte	60 sbe	70 sbe	70 sbe	70 sbe
Aantal bedrijven	24700	20200	19900	20300
KAPITAAL (in miljoenen gulden)				
grond in eigendom	1160	5220	3420	3820
bedrijfsgebouwen in eigendom ¹⁾	390	790	1020	1060
gepachte grond	800	2270	1760	2210
glasopstanden	} 3160	1480	1450	1810
installaties		1150	1630	1770
machines en werktuigen		950	810	1170
plantopstanden en bollenkraam		1130	1410	1440
overige produktiemiddelen		710	850	1000
TOTALE PRODUKTIEMIDDELEN (A)	5510	13700	12350	14280
kas, giro en lopende rekening bij banken		310	410	470
voorraden en vorderingen		980	1280	1170
spaarbanksaldi bij banken		730	1120	1460
effecten		30	100	170
TOTALE LIQUIDITEITEN (B)		2050	2910	3270
TOTALE VORDERINGEN OP LANGE TERMIJN (C)	2930	240	260	280
TOTALE OVERIGE BEZITTINGEN (D)		3450	3730	3980
BALANSTOTAAL (A + B + C + D)	8440	19440	19250	21810
VERMOGEN (in miljoenen gulden)				
VERPACHTERSVERMOGEN (E)	800	2270	1760	2210
leningen van Rabobanken	1120	4420	4270	4950
leningen van andere banken en levensverzekeringsmaatschappijen	120	460	310	250
leningen van familieleden	340	370	460	500
overige leningen	40	110	340	450
TOTAAL LANG VREEMD VERMOGEN (F)	1620	5360	5380	6150
TOTAAL KORT VREEMD VERMOGEN (G)	560	790	880	1000
EIGEN VERMOGEN (H)	5460	11020	11230	12450
BALANSTOTAAL (E + F + G + H)	8440	19440	19250	21810
Idem exclusief verpachtersvermogen	7640	17170	17490	19600
Eigen vermogen in % van balanstotaal	65	57	58	57
Idem exclusief verpachtersvermogen	71	64	64	64

¹⁾ Aangenomen is dat alle bedrijfsgebouwen in eigendom zijn.

mogensbehoefte voor de grond geringer dan op een landbouwbedrijf, ondanks het feit dat de gemiddelde prijzen van tuinbouwgrond aanzienlijk hoger zijn dan die voor landbouwgrond (zie tabel 3.9).

Tabel 3.9 Waardering van tuinbouwgrond.

	Totale waarde in miljoenen gulden	Prijs per ha in gulden	Waarvan glas- tuinbouwgrond
1963	670	9.000	•
1968	1.410	18.500	•
1973	1.750	24.000	•
1978	7.100	71.000	135.700
1983	5.700	49.400	76.700
1984	6.500	54.400	88.000

Bron: CBS, Koopprijzen van los tuinland; vanaf 1978: Bron: LEI.

Op tuinbouwbedrijven is de vermogensbehoefte die voortvloeit uit bedrijfsgebouwen aanzienlijk lager dan die op landbouwbedrijven. Zoals uit de balansen blijkt was de waarde van de bedrijfsgebouwen in de tuinbouw in 1985 1.060 miljoen gulden oftewel 7% van de totale waarde van de produktiemiddelen. In de landbouw daarentegen had 16% van de waarde van de produktiemiddelen betrekking op bedrijfsgebouwen.

Op de tuinbouwbedrijven is relatief veel in dode inventaris geïnvesteerd. In 1985 was de waarde ruim 2,9 miljard gulden, dit was 13% van de totale vermogensbehoefte op tuinbouwbedrijven. Op de glastuinbouwbedrijven bestaat de dode inventaris voornamelijk uit installaties (circa 1,5 miljard gulden, dit is f 145.000 per bedrijf). Op de andere tuinbouwbedrijven bestaat de dode inventaris voornamelijk uit machines en werktuigen.

In de tuinbouw is de vermogensbehoefte die voortvloeit uit de glasopstanden aanmerkelijk groter dan die uit gebouwen. In de glastuinbouwsector was in 1985 1,7 miljard gulden in glasopstanden vastgelegd; dit was 16% van de totale vermogensbehoefte van de glastuinbouw. Ten opzichte van 1974 is de waarde van de glasopstanden met ruim 50% gestegen. Bij de waardebepaling wordt een degressieve afschrijving toegepast.

In 1985 was op tuinbouwbedrijven 3,3 miljard gulden aan liquiditeiten aanwezig. Dit is gemiddeld ruim f 160.000 per bedrijf. Het bedrag aan liquiditeiten was in dit jaar op landbouwbedrijven gemiddeld f 100.000.

Op tuinbouwbedrijven beliepen de overige bezittingen (inclusief vorderingen op lange termijn) in 1985 4,3 miljard gulden, waarvan 3,6 miljard gulden betrekking had op woningen.

De waarde van de woning ligt in de tuinbouw op gemiddeld f 179.000. De waarde van de eigen woning c.q. woongedeelte op landbouwbedrijven ligt aanzienlijk lager; in 1985 op gemiddeld f 90.000 (op eigendomsbedrijven).

3.3.2 Verpachtersvermogen

Het verpachtersvermogen voorziet voor ongeveer 10% in de vermogensbehoefte van de tuinbouw. Dit is aanmerkelijk minder dan in de landbouw waar ongeveer een kwart van de vermogensbehoefte door het verpachtersvermogen wordt gedekt.

3.3.3 Geleend vermogen

In de tuinbouw spelen de leningen een grotere rol dan in de landbouw. In de tuinbouw werd in 1985 33% van de vermogensbehoefte door vreemd vermogen gedekt (in de landbouw was dit 19% in 1985).

De ontwikkeling van het vreemd vermogen op lange termijn is aangegeven in tabel 3.10.

Tabel 3.10 *Ontwikkeling van vreemd vermogen op lange termijn in de tuinbouw¹⁾ per 1 januari.*

Leningen (in procenten)	1963	1968	1974	1980	1984	1985
Rabobanken	58	62	69	82	79	81
Andere banken en institutionele beleggers	8	12	8	9	6	4
Familieleden	24	22	21	7	9	8
Overige kredietgevers	10	4	2	2	6	7
Totaal	100	100	100	100	100	100
(idem in mln gulden)	(620)	(1090)	(1620)	(5360)	(5380)	(6150)

¹⁾ Alle tuinbouwbedrijven, uitgezonderd de heel kleine bedrijven.

De groei van het vreemde vermogen is vooral afkomstig van de Rabobanken. In de periode 1963-1985 nam het aandeel van de Rabobanken in het vreemde vermogen toe van 58% naar 81%, hetgeen in bedragen in 1985 meer dan 14 maal zo hoog was als in 1963.

Hoewel het vreemde vermogen van familieleden in absolute omvang – net als in de landbouw – verdrievoudigde, daalde het aandeel in de totale vermogensvoorziening van de tuinbouw van 24% in 1963 tot 8% in 1985.

In totaal steeg het vreemde vermogen op lange termijn van 620 miljoen gulden in 1963 tot 6150 miljoen gulden in 1985. Uit de tabellen 3.5 en 3.10 is af te leiden dat deze stijging in de tuinbouw groter was dan in de landbouw.

In de tuinbouw vertoont de ontwikkeling van het totale vreemd vermogen op korte termijn relatief hetzelfde beeld als in de landbouw. Het is toegenomen van 200 miljoen gulden in 1963 tot 1 miljard in 1985; het aandeel in het totale vreemde vermogen is echter teruggelopen van 24% tot 14%.

Hierbij zij opgemerkt dat voor de jaren 1963, 1968 en 1974 alle rekening-courant-kredieten onder vreemd vermogen op korte termijn zijn gerangschikt, dus ook rekening-courant-kredieten met een lang karakter. Van 1980 t/m 1985 zijn de laatstgenoemde kredieten onder vreemd vermogen op lange termijn opgenomen.

3.3.4 Eigen vermogen

Het eigen vermogen in de tuinbouw is in de afgelopen jaren sterk gestegen. In 1963 was het eigen vermogen 2,3 miljard gulden en in 1985 12,5 miljard gulden. Deze stijging is niet alleen een gevolg van de prijsstijging van de produktiemiddelen, met name van grond, maar ook van de grote investeringen in die periode.

Doordat een belangrijk deel van de investeringen gefinancierd werd met vreemd vermogen is het vreemde vermogen procentueel sterker gestegen dan het eigen vermogen. Hierdoor is de solvabiliteit gedaald van 74% in 1963 tot 64% in 1985.

3.4 De vermogenspositie van de gehele land- en tuinbouw

Om een volledig inzicht te krijgen in de vermogenspositie van de Nederlandse landbouw (inclusief tuinbouw) zijn in tabel 3.11 gelijksoortige balansposten van de sector landbouw en van de sector tuinbouw samengevoegd. Hierbij is tevens een schatting gemaakt van de activa en passiva van de kleine land- en tuinbouwbedrijven.

Tabel 3.11 Balans van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw (in miljarden gulden).

Balansen per 1 januari	1964	1969	1974	1980	1984	1985
KAPITAAL						
Grond en gebouwen in eigendom	9,2	13,1	19,4	53,1	52,3	55,4
Gepachte grond en gebouwen	7,7	8,4	11,5	37,2	29,5	31,5
Overige kapitaalgoederen	6,5	8,7	14,0	23,2	27,3	27,6
Liquiditeiten en beleggingen	4,4	4,6	7,6	19,9	23,3	24,1
BALANSTOTAAL	27,8	34,8	52,5	133,4	132,4	138,6
VERMOGEN						
Verpachtersvermogen	7,7	8,4	11,5	37,2	29,5	31,5
Vreemd vermogen:						
– leningen van Rabobanken	1,1	2,4	4,2	15,0	18,2	18,4
– leningen van familieleden	1,3	1,7	1,9	2,9	3,2	3,4
– overige leningen	0,8	0,7	1,0	2,2	2,7	2,6
Totaal lang vreemd vermogen	3,2	4,8	7,1	20,1	24,1	24,4
Totaal kort vreemd vermogen	0,9	1,2	1,7	2,4	2,6	2,7
Totaal vreemd vermogen	4,1	6,0	8,8	22,5	26,7	27,1
Totaal eigen vermogen	16,0	20,4	32,2	73,7	76,2	80,0
BALANSTOTAAL	27,8	34,8	52,5	133,4	132,4	138,6

Voor de schattingen van de activa en passiva op de kleine bedrijven in de jaren 1964, 1969 en 1974 is op basis van LEI-onderzoeken¹⁾ uitgegaan van een verhoging van de balanscijfers met 8% met uitzondering van grond en gebouwen in eigendom (respectievelijk 10% in 1964, 8% in 1969 en 5% in 1974) en van grond en gebouwen in pacht (respectievelijk 6% in 1964, 5% in 1969 en 3% in 1974).

Voor de schattingen van de activa op kleine bedrijven is in 1980, 1984 en 1985 uitgegaan van de oppervlakte grond en van de productiecapaciteit (aantal sbe) van deze kleine bedrijven. De schulden zijn berekend op basis van CBS-statistieken.

Het balanstotaal van land- en tuinbouw is in de periode 1964-1985 sterk toegenomen. In 1964 was de waarde van het kapitaal van land- en tuinbouw samen 27,8 miljard gulden en in 1985 was dit bijna vijf maal zo hoog, namelijk 138,6 miljard gulden (tabel 3.11). Deze toeneming is niet alleen het gevolg van de investeringen van boeren en tuinders maar komt voornamelijk door de prijsstijgingen van de produktiemiddelen en de overige activa. De prijzen van de grond zijn in genoemde periode ongeveer verzesvoudigd (zie voorgaande paragrafen). Vooral het belangrijke aandeel van de grond in de produktiemiddelen (in 1985 62%) deed het balanstotaal sterk toenemen. Samen met de bedrijfsgebouwen vormde de grond in 1985 76% van de produktiemiddelen. Op de landbouwbedrijven had zelfs 80% van de waarde van de produktiemiddelen betrekking op grond en gebouwen. Op de tuinbouwbedrijven was dit circa 50%.

Van het balanstotaal van 138,6 miljard gulden in 1985 heeft 115,7 miljard gulden (83%) betrekking op de landbouw en 22,9 miljard gulden (17%) op de tuinbouw. Het in produktiemiddelen vastgelegde vermogen van land- en tuinbouw vormt 83% van het balanstotaal (grond en gebouwen 63%; dode inventaris 8%; de veestapel 8% en de overige produktiemiddelen 4%). Daarnaast maken de liquiditeiten met een bedrag van ruim 11 miljard gulden 8% van het balanstotaal uit. De overige bezittingen, waaronder de woningen, vormen de resterende 9% van de balans van land- en tuinbouw.

De sterke stijging van het balanstotaal betekent dat de vermogensbehoefte in de land- en tuinbouw sterk is gegroeid. Door het verdwijnen van een groot aantal bedrijven (zie hoofdstuk 1) is de vermogensbehoefte per individueel land- en tuinbouwbedrijf nog sterker toegenomen. Zo was er voor een gemiddeld bedrijf in 1964 circa f 100.000 nodig; in 1985 is dit opgelopen tot meer dan één miljoen gulden.

¹⁾ Zie 'Het Landbouwkrediet in Nederland' (1975) blz. 41.

De voorziening in de vermogensbehoefte is ook uit tabel 3.11 af te lezen. Het blijkt dat alle drie de vermogenscomponenten in de jaren 1964-1985 sterk zijn gegroeid. Het verpachtersvermogen is verviervoudigd en beliep in 1985 circa 32 miljard gulden; het eigen vermogen is vervijfvoudigd tot 80 miljard gulden en het vreemde vermogen, dat het meeste is toegenomen, bedroeg in 1985 27 miljard gulden; dit is 6,6 maal zo veel als in 1964.

De ontwikkeling van het aandeel van de drie vermogenscomponenten (de vermogensstructuur) is in tabel 3.12 weergegeven. Het verloop van de vermogensstructuur van land- en tuinbouw wordt in belangrijke mate bepaald door de ontwikkelingen op de grondmarkt.

Ondanks het teruglopen van het verpachte areaal is het aandeel van het verpachtersvermogen in de financiering van land- en tuinbouw in het laatst van de jaren zeventig toegenomen door de sterk opgelopen grondprijzen. Daarna is het aandeel in de eerste helft van de jaren tachtig weer teruggelopen.

Het aandeel van het eigen vermogen in de financiering van land- en tuinbouw is in 1985 ongeveer gelijk aan het aandeel in 1964. Het vreemde vermogen dekt in 1985 19% van de vermogensbehoefte; in 1964 was dit 15%.

Door het eigen vermogen uit te drukken in het eigen vermogen plus het geleend vermogen wordt de solvabiliteit verkregen. Het blijkt dat de solvabiliteit (met enkele schommelingen) gedaald is van circa 80% in 1964 tot circa 75% in 1985 (tabel 3.12).

Tabel 3.12 De vermogensstructuur van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw (in %).

Per 1 januari	1964	1969	1974	1980	1984	1985
Verpachtersvermogen	28	24	22	28	22	23
Geleend vermogen	15	17	17	17	20	19
Eigen vermogen	57	59	61	55	58	58
TOTAAL VERMOGEN	100	100	100	100	100	100
Eigen vermogen in procenten van eigen + geleend vermogen	79,6	77,3	78,5	76,6	74,1	74,7

4. De ontwikkeling van de financiering van de landbouw (exclusief tuinbouw)

4.1 Inleiding

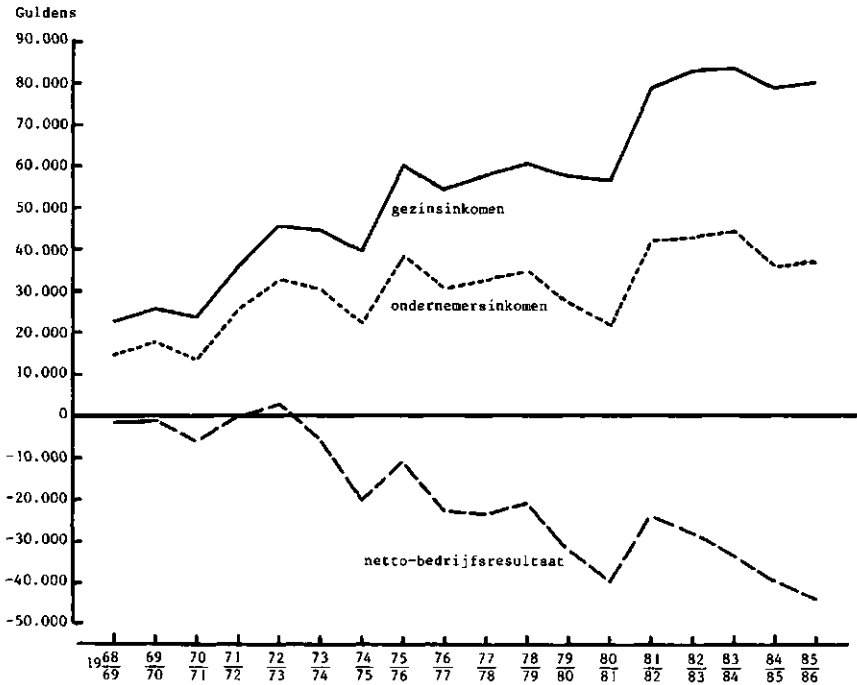
Het voorgaande hoofdstuk gaf een beeld van de financiering van de landbouw op bepaalde momenten (balansdata). Deze momentopnamen lieten het beeld van de financiering van jaar op jaar zien. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de stroom van financieringsmiddelen die jaarlijks voor de landbouw beschikbaar komt. Achtereenvolgens komen hierbij de volgende onderwerpen aan de orde:

- de inkomensvorming;
- de zelffinanciering;
- de invloed van de inflatie op de financiering;
- de financiering met vreemd vermogen;
- de financieringsbehoefte;
- de invloed van de ondernemerscyclus op de financiering van het bedrijf.

4.2 De inkomensvorming in de landbouw

In de landbouw is het gezinsbedrijf de kenmerkende bedrijfsvorm. Er wordt op de landbouwbedrijven gewerkt met vrijwel uitsluitend eigen arbeid en met veel eigen vermogen. Voor de berekening van het bedrijfsresultaat worden voor de eigen arbeid en voor het eigen vermogen kosten ingerekend. Deze kosten zijn echter geen uitgaven, zodat zij een deel van het inkomen van de boer en zijn gezin vormen. Hierdoor is het mogelijk dat ondanks slechte bedrijfsresultaten, de bedrijven kunnen blijven voortbestaan.

Figuur 4.1 laat zien dat in de afgelopen jaren het gemiddelde bedrijfsresultaat vrijwel ieder jaar negatief is geweest, terwijl het gemiddelde ondernemersinkomen varieerde van *f* 14.000 tot *f* 44.000 en het totale gezinsinkomen van *f* 23.000 tot *f* 84.000 per jaar. Het ondernemersinkomen kan worden gezien als het inkomen dat de ondernemer met de inzet van eigen arbeid en eigen kapitaal verkrijgt. In 1985/86 werd een ondernemersinkomen van *f* 36.800 behaald. Dit betekent dat de boer in dat jaar met een inzet van 2450 uren arbeid en met een inzet van eigen kapitaal in het bedrijf van ruim acht ton gemiddeld *f* 36.800 aan inkomen heeft behaald. Het gezinsinkomen wordt verkregen door aan het ondernemersinkomen nog twee inkomensbestanddelen toe te voegen. Dit zijn de niet-uitbetaalde loonkosten van meewerkende gezinsleden (in 1985/86 *f* 29.800 berekende loonkosten die inkomsten voor het ge-

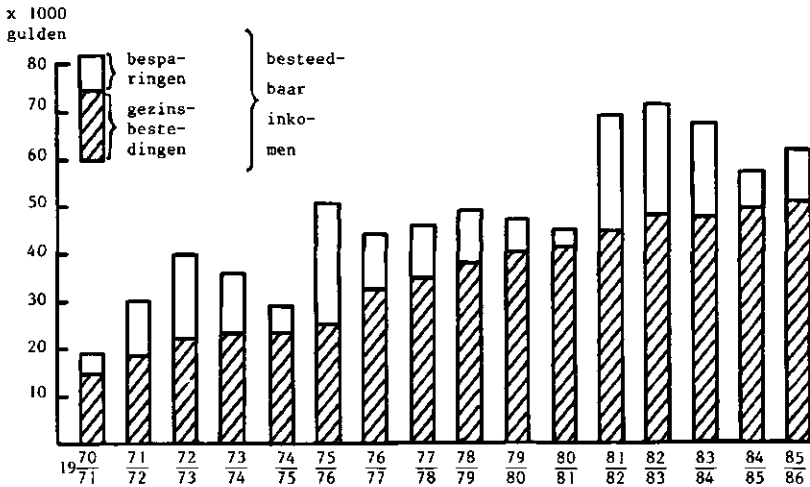
Figuur 4.1 Bedrijfsresultaten en inkomens in de loop der jaren op de gemiddelde boerderij (met minstens een halve dagtaak).

zin vormen) en vervolgens zijn er nog inkomsten van buiten het bedrijf. Deze laatste bestonden in de laatste jaren voor ongeveer één derde uit opbrengsten van beleggingen, voor bijna de helft uit kinderbijslag en andere (sociale) uitkeringen en voor de rest uit arbeidsinkomsten van nevenfuncties en overige ontvangsten (in totaal in 1985/86 f 13.500).

De behaalde inkomens dienen zowel voor de gezinsbestedingen als voor de bedrijfsfinanciering.

Bovendien moeten uit het inkomen voorzieningen getroffen worden voor de toekomst. De premies die door de landbouwers betaald worden voor levensverzekeringen zijn namelijk onvoldoende. In 1985/86 werd er gemiddeld f 1.800 aan levensverzekeringspremie betaald.

De gezinsbestedingen zijn van 1970/71 tot 1985/86 opgelopen van f 15.300 tot f 51.200, een stijging van 235% (zie figuur 4.2). De kosten van levensonderhoud zijn in deze periode gestegen met 144%, zodat er een reële inkomensverbetering heeft plaatsgehad.

Figuur 4.2 Besteedbaar inkomen, gezinsbestedingen en besparingen gemiddeld per bedrijf (exclusief tuinbouwbedrijven).

4.3 Zelffinanciering

De besparingen vormen de belangrijkste bron voor de zelffinanciering van de landbouw (afgezien van de afschrijvingsbedragen die in principe bedoeld zijn voor vervangingsinvesteringen). De besparingen resteren als uit het besteedbaar gezinsinkomen de gezinsuitgaven zijn gedaan. Door de sterke wisselingen in het inkomen vertonen ook de besparingen van jaar op jaar een sterk wisselend beeld (zie figuur 4.2).

De inkomens van de individuele bedrijven vertonen jaarlijks een grote spreiding en dat geldt ook voor besparingen. Zo kon in 1985/86 op slechts 59% van de bedrijven worden gespaard en werd op 41% van de bedrijven dus ontspaard. Gemiddeld werd er in dat jaar f 10.700 gespaard.

Behalve uit besparingen bestaan de eigen financieringsmiddelen uit afschrijvingen, ontvangen erfenissen en schenkingen, aanspraken op WIR-premie en overige vermogensmutaties, zoals schade-loosstellingen (zie tabel 4.1).

Het blijkt dat in 1985/86 60% van de totale beschikbare financieringsmiddelen uit eigen middelen en 40% uit leningen bestond. Deze percentages variëren van jaar op jaar en hangen nauw samen met de omvang van de besparingen en de geleende gelden. In de jaren genoemd in tabel 4.1 is het percentage eigen middelen het

Tabel 4.1 Financieringsmiddelen van landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven) in miljoenen gulden.

Boekjaren	70/71	75/76	80/81	81/82	82/83	83/84	84/85	85/86
HERKOMST VAN FINANCIERINGSMIDDELEN:								
Besparingen *)	430	1790	200	1660	1510	1250	380	600
Afschrijvingsbedragen	490	880	1240	1340	1400	1440	1510	1620
Erfenissen en schenkingen	230	440	310	270	380	290	270	190
Aanspraken op WIR-premies	—	—	410	260	390	420	440	460
Overige vermogensmutaties	-10	260	200	170	210	120	150	140
Totaal eigen middelen	1140	3370	2360	3700	3890	3520	2750	3010
Nieuwe langlopende leningen	600	1030	1670	590	1140	1660	1560	2020
Totaal beschikbare middelen	1740	4400	4030	4290	5030	5180	4310	5030
BESTEDING VAN FINANCIERINGSMIDDELEN:								
Aflossing langlopende leningen	270	390	580	1100	1140	1130	1120	1210
Bruto-bedrijfsinvesteringen	1440	2950	2870	2070	3190	3320	2780	3500
Beleggingen buiten het bedrijf	50	280	230	160	340	190	220	270
Totale aanwending van middelen	1760	3620	3680	3330	4670	4640	4120	4980
Toeneming van het liquiditeitsaldo	-20	780	350	960	360	540	190	50
Totale besteding van middelen	1740	4400	4030	4290	5030	5180	4310	5030

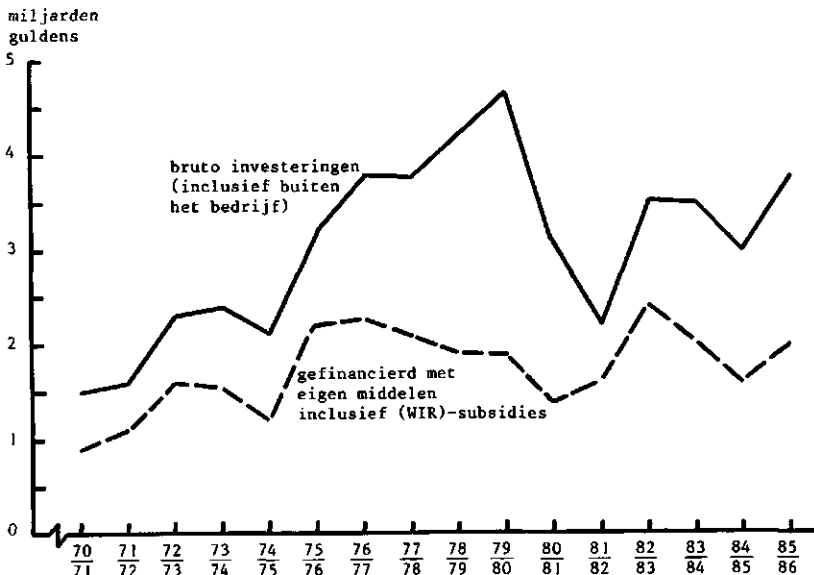
*) Minus premies levensverzekeringen.

laagst in 1980/81 (59%) en het hoogst in 1981/82 (86%).

De besteding van de beschikbare financieringsmiddelen is ook in tabel 4.1 aangegeven. Het grootste deel van de financieringsmiddelen wordt aangewend voor bedrijfsinvesteringen. Daarnaast moet er worden afgelost op leningen en voorts zijn middelen nodig voor investeringen buiten het bedrijf (waaronder ook de woning en de auto zijn begrepen).

Als er van wordt uitgegaan dat aflossingen en verbetering van de liquiditeitspositie uit eigen middelen worden gefinancierd kan worden berekend hoeveel de zelffinanciering van de totale bruto-investeringen is geweest. In figuur 4.3 is dit aangegeven.

Uit deze figuur blijkt dat de jaarlijkse investeringen op de landbouwbedrijven in belangrijke mate uit eigen middelen worden ge-

Figuur 4.3 Financiering van investeringen op landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven)

financierd. Jaarlijks schommelt het aandeel van de eigen middelen sterk. Alle jaren, met uitzondering van de drie jaren na invoering van de WIR in 1978, overtroffen de eigen financieringsmiddelen de geleende gelden.

Financiering van de investeringen met vreemd vermogen is maar gedeeltelijk mogelijk. Aflossings- en renteverplichtingen bepalen hoeveel er geëist kan worden en dan blijkt vaak dat veel eigen middelen noodzakelijk zijn voor de financiering van de investeringen, omdat de rentabiliteit van het geïnvesteerde vermogen in de landbouw zo laag is. Wordt er van uitgegaan dat de eigen arbeid volgens de CAO-regelingen beloond wordt, dan blijft er als vergoeding van het eigen vermogen weinig of niets over. In figuur 3.1 werd dit duidelijk geïllustreerd.

Uit het voorgaande volgt dat in de landbouw besparingen noodzakelijk zijn om de continuïteit van de bedrijven te kunnen handhaven. Met andere woorden: een gunstige solvabiliteit is noodzakelijk en deze kan alleen behouden blijven als de investeringen voor een groot deel uit eigen middelen worden gefinancierd.

4.4 Invloed van de inflatie op de financiering

Inflatie heeft in eerste instantie een negatieve invloed op het inkomen in de landbouw. De prijzen van de landbouwproducten gaan over het algemeen minder omhoog dan het algemeen prijspeil. Dit geldt met name voor marktordeningsproducten. De inflatie werkt verder kostenverhogend. Om deze effecten ongedaan te maken tracht men efficiënter en meer te produceren (waardoor echter de overproduktie weer in de hand wordt gewerkt). Dit vraagt veelal investeringen in nieuwe produktiemiddelen, waarvoor vaak vreemd vermogen aangetrokken moet worden. De mate waarin het inkomen door inflatie wordt aangetast hangt af van de effectiviteit van de genomen maatregel en om de produktie te verhogen en de kosten te drukken.

Ook de gezinsbestedingen zullen door de stijging van de kosten van levensonderhoud meer geld vragen. De inflatie werkt via wijzigingen in het inkomen en in de gezinsbestedingen door op de spaarcapaciteit.

Voorts zijn door de inflatie de prijzen van de produktiemiddelen in de landbouw gestegen. De opgelopen prijzen van landbouwgrond zijn weliswaar in de eerste plaats een gevolg van de situatie op de grondmarkt (gering aanbod en toegenomen vraag), doch de inflatie heeft de stijging van de grondprijzen zeker versterkt (zie hoofdstuk 3). In de jaren 1977 tot 1979 zijn de grondprijzen zelfs aanmerkelijk meer gestegen dan het algemeen prijspeil.

Voorname-lijk door de grondprijsstijging, met vermogenswinsten als gevolg, is de financiële positie van 'zittende' boeren versterkt. Dit blijkt ook uit het feit, dat ondanks de sterke vergroting van het vreemde vermogen, het aandeel van het eigen vermogen tot de jaren tachtig op circa 80% gehandhaafd bleef. Daarna daalde dit percentage geleidelijk tot 74 in 1986.

Het gestegen prijsniveau van produktiemiddelen, met name van de grond, heeft het ook voor jonge boeren steeds moeilijker gemaakt om een bedrijf over te nemen. Het is zelfs zo dat, wanneer voor grond de geldende marktprijzen betaald zouden moeten worden, de bedrijfsoverneming niet mogelijk zou zijn. Daarom vinden de meeste bedrijfsoverdrachten in familieverband plaats, waarbij aanmerkelijk lagere prijzen voor grond gerekend worden dan de geldende marktprijzen.

4.5 De financiering met vreemd vermogen

De toenemende waarde van de kapitaalgoederen in de landbouw vraagt een continue stroom van financieringsmiddelen om deze te financieren. Immers de kapitaalgoederen gaan door technische en economische veroudering in waarde achteruit zodat zij door nieu-

we vervangen moeten worden. Voorts gaan de kapitaalgoederen voortdurend in andere handen over (bedrijfsopvolging, bedrijfsbeëindiging).

De relatieve achteruitgang van de eigen financieringsmiddelen is gecompenseerd door meer vreemd vermogen aan te trekken. Dit vreemde vermogen wordt aangewend voor de financiering van investeringen waar de eigen middelen tekortschieten. Dit tekortschieten wordt nog vergroot doordat steeds meer eigen middelen nodig zijn voor de aflossing van leningen (zie ook tabel 4.1).

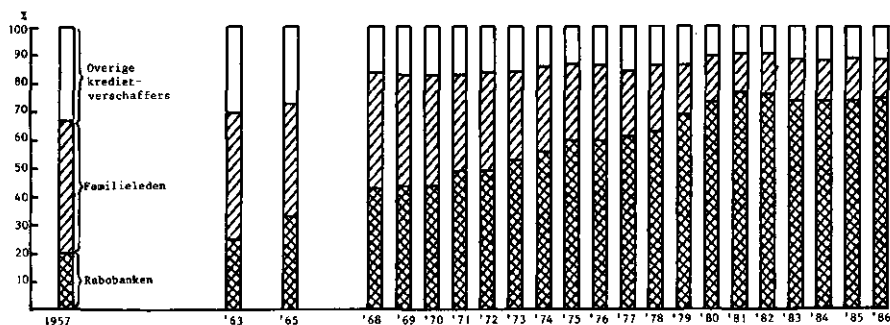
Van de bruto-investeringen is in de periode 1970/71 t/m 1985/86 59% met eigen middelen gefinancierd en 41% met vreemd vermogen. Hieruit blijkt duidelijk de belangrijke rol die het vreemde vermogen speelt bij de financiering van de landbouw.

In welke mate de Rabobanken de rol van familieleden bij de financiering hebben overgenomen toont figuur 4.4 (zie ook tabel 3.5).

4.6 De financieringsbehoefte van de landbouw

De stroom financieringsmiddelen – eigen en vreemde middelen – dient niet alleen voor het continueren, maar is ook nodig voor het ontwikkelen van de landbouwbedrijven. In het voorgaande zagen we dat een deel van de beschikbaar komende eigen middelen aangewend wordt voor aflossing van leningen en het op peil houden van de liquiditeit. De resterende eigen middelen en het aange-trokken vreemde vermogen dienen voor de financiering van de investeringen (zie tabel 4.1).

De investeringen kunnen onderscheiden worden in bedrijfsinvesteringen en overige investeringen en beleggingen. Onder de laatste categorie vallen onder andere de woning, de auto en de vorderingen op lange termijn.

Figuur 4.4 Verstrekte leningen op lange termijn aan landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven).

De financieringsbehoefte wordt voornamelijk veroorzaakt door bedrijfsinvesteringen. Bij bedrijfsinvesteringen zijn te onderscheiden de investeringen in grond, in gebouwen, in dode inventaris, in de veestapel en in overige produktiemiddelen (onder andere veldinventaris en aangekochte melkquota).

Bij deze investeringen gaat het niet alleen om de vergroting van de kapitaalgoederenvoorraad, maar ook om vervanging van versleten en verouderde produktiemiddelen en om herfinanciering van de bestaande kapitaalgoederen.

De herfinanciering is nodig wanneer er vermogen uit de landbouw afvloeit. Deze vermogensafvloeiing ontstaat:

- bij bedrijfsopvolging in de vorm van erfenissen en schenkingen aan mede-erfgenamen;
- door afnemende geneigdheid om grond te verpachten, zodat de pachters de grond in eigendom moeten overnemen;
- door bedrijfsbeëindiging, via het in de beëindigde bedrijven geïnvesteerde vermogen dat aan andere bedrijven wordt toegevoegd, voornamelijk grond.

Dit afgevoelde vermogen moet opnieuw gefinancierd worden en vormt een belangrijk deel van de investeringen in de landbouw, naar schatting 25 à 30%. De overige investeringen bestaan uit vervangings- en uitbreidingsinvesteringen c.q. diepte-investeringen. Het is moeilijk om een grens te trekken tussen vervanging en uitbreiding, vooral wanneer een bestaand produktiemiddel door een technisch verbeterd produktiemiddel wordt vervangen (bijvoorbeeld vervanging van een grupstal door een ligboxenstal).

4.7 De invloed van de ondernemerscyclus op de financiering van het bedrijf

De omvang en samenstelling van het vermogen van een landbouwbedrijf verandert in de loop van de ondernemerscyclus (moment van bedrijfsaanvaarding tot moment van terugtrekken uit het bedrijf). De omvang van het in een bedrijf vastgelegd vermogen is afhankelijk van de bedrijfsomvang, de samenstelling van de produktiemiddelen en het prijsniveau van de produktiemiddelen. De samenstelling van het geïnvesteerde vermogen is afhankelijk van de pacht – eigendomsverhouding van grond en gebouwen en van de verhouding eigen – vreemd vermogen.

Hoe de situatie verschilt tussen eigenaars en pachters kan worden geïllustreerd met de balansen van het gemiddelde eigendomsbedrijf en van het gemiddelde pachtbedrijf in de landbouwsector (zie tabel 4.2). In deze balansen is het verpachtersvermogen niet opgenomen omdat de boeren zelf niet hoeven te zorgen voor financieringsmiddelen voor de gepachte grond (en gebouwen). Het blijkt dat de gemiddelde eigenaar op 1 mei 1986 ruim een half mil-

Tabel 4.2 Gemiddelde balans van eigendomsbedrijven en van pachtbedrijven.

Balans per 1 mei 1986	Eigendomsbedrijven		Pachtbedrijven	
KAPITAAL (in guldens)		(%)		(%)
Grond in eigendom	568.000	(45)	139.000	(19)
Gebouwen in eigendom	202.000	(16)	141.000	(19)
Overige produktiemiddelen	257.000	(20)	237.000	(33)
Totale produktiemiddelen	1027.000	(81)	517.000	(71)
Totale liquiditeiten	95.000	(8)	106.000	(15)
Overige bezittingen (w.o. de woning)	140.000	(11)	101.000	(14)
BALANSTOTAAL	1.262.000	(100)	724.000	(100)
VERMOGEN (in guldens)		(%)		(%)
Totaal vreemd vermogen op lange termijn	300.000	(24)	187.000	(26)
Totaal vreemd vermogen op korte termijn	23.000	(2)	22.000	(3)
Eigen vermogen	939.000	(74)	515.000	(71)
BALANSTOTAAL	1.262.000	(100)	724.000	(100)

joen gulden meer vermogensbehoefte had dan de gemiddelde pachter.

In de loop van de ondernemerscyclus komt het vaak voor dat de verhouding tussen gepachte grond en eigen grond verandert. Zo is er een verschuiving van gepachte grond naar grond in eigendom, doordat de verpachters de neiging hebben om de verpachte grond aan de pachters te verkopen vanwege het lage rendement van verpachte grond (pachtprijsbeheersing). Hierdoor worden pachters veelal gedwongen de gepachte grond in eigendom over te nemen. Ook brengt bedrijfsvergroting of -verkleining door aan- en verkoop van grond verandering in de pacht-eigendomsverhouding. Verder komt het veel voor dat een eigendomsbedrijf in fasen wordt overgenomen. Aanvankelijk pacht de jonge boer dan grond en gebouwen van zijn ouders en neemt deze later in eigendom over. Hierdoor wordt de financiering van de bedrijfsovername van eigendomsbedrijven aanzienlijk vergemakkelijkt. Vooral de laatstgenoemde factor doet het aandeel van de grond in eigendom in de loop van de ondernemerscyclus toenemen (zie tabel 4.3).

Het eigen vermogen wordt grotendeels tijdens de ondernemerscyclus gevormd. Bij de bedrijfsaanvaarding bestaat het eigen vermogen voornamelijk uit besparingen van vóór de bedrijfsovername. Deze zullen, wanneer zij alleen uit looninkomen gevormd zijn, gering zijn. Wanneer de zoon-opvolger vóór de bedrijfsovername al met zijn vader in maatschapsverband heeft samengewerkt, zal zijn beginvermogen groter zijn.

Tabel 4.3 *Verdeling van de oppervlakte in eigendom en pacht gedurende de ondernemerscyclus (1986).*

	Duur van de bedrijfsuitoefening				
	t/m 5 jaar	6 t/m 10 jr	11 t/m 25 jr	26 jaar en langer	
				met opvolger	zonder opvolger
Oppervlakte in eigendom in pro- centen	37	47	54	67	57
Oppervlakte gepacht (inclusief erf- pacht) in procenten	63	53	46	33	43
Totale oppervlakte	100	100	100	100	100
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte (ha)	26,7	24,0	24,7	26,5	21,2

Door het aandeel dat uit de erfenis wordt verkregen wordt een deel van het eigen vermogen van de ouders doorgeschoven naar de zoon-opvolger. Meestal wordt (een deel van) het ouderlijke vermogen in het bedrijf gelaten, dat dan als familielening tijdelijk beschikbaar blijft. Het erfdeel van de (mede-)erfgenamen wordt te zijner tijd aan het bedrijf onttrokken. Bij de bedrijfsovername wordt vaak eigen vermogen door schenking verkregen, wanneer de grond en gebouwen en eventueel de overige produktiemiddelen beneden de marktwaarde kunnen worden overgenomen. In de praktijk blijkt dat een betrekkelijk klein eigen vermogen van de toekomstige boer na bedrijfsovername door schenkingen aanzienlijk toeneemt.

Ondanks alle tegemoetkomingen van de zijde van de familie blijkt de financiering van de bedrijfsovername van een landbouwbedrijf veelal toch nog moeilijk te zijn. Gezien de grote vermogensbehoefte die een bedrijfsovername met zich meebrengt, is het vrijwel onmogelijk deze zonder aanvullende vreemde middelen te financieren, ook als de produktiemiddelen tegen lage prijzen kunnen worden overgenomen en grond en gebouwen eerst tijdelijk kunnen worden gepacht van ouders die het familievermogen dan dus in het bedrijf laten.

De behoefte aan vreemde financieringsmiddelen wordt nog versterkt als tegelijkertijd voor een modernere bedrijfsopzet wordt gekozen.

Bij het aantrekken van vreemd vermogen is men echter aan grenzen gebonden. In de eerste plaats moet de onderpandswaarde van het te financieren bedrijf groot genoeg zijn. Meestal is dit geen probleem, gezien de (nog) hoge waarde van de grond. En in bepaalde gevallen kan ook nog een beroep op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw worden gedaan (zie hoofdstuk 5).

De belangrijkste beperking voor de financiering met vreemd vermogen ligt in de verhouding tussen de beschikbaar komende middelen (cash-flow) en de rente- en aflossingsverplichtingen.

De omvang van de beschikbaar komende middelen is afhankelijk van de te behalen bedrijfsresultaten. Deze laatste worden echter niet alleen bepaald door de opbrengstprijzen van de landbouwproducten, de kostenontwikkeling en de gekozen bedrijfsopzet, maar ook door de capaciteiten van de (jonge) ondernemer (zie hoofdstuk 7).

Na de bedrijfsovername moet het eigen vermogen voor een belangrijk gedeelte worden gevormd door de besparingen tijdens de ondernemerscyclus. De besparingen die sterk afhankelijk zijn van de bedrijfsresultaten, fluctueren van jaar op jaar. De besparingen moeten het aan het bedrijf onttrokken vermogen bij de bedrijfs-overdracht weer aanvullen en ook dienen zij voor de financiering van uitbreidingsinvesteringen.

Voorts draagt in tijden van inflatie, zoals in de jaren zeventig, de waarde stijging van de produktiemiddelen, met name van grond, in belangrijke mate bij tot de vorming van eigen vermogen.

Het eigen vermogen is onvoldoende voor de totale financiering van het landbouwbedrijf. Dit komt op het moment van bedrijfsovername duidelijk naar voren.

Ook bij bedrijfsaanpassing en -uitbreiding is het eigen vermogen meestal onvoldoende. Op deze momenten wordt in aanzienlijke mate een beroep gedaan op vreemd vermogen. Gezien de geringe rentabiliteit van de meeste landbouwbedrijven is het beroep op vreemd vermogen gelimiteerd. Immers de lage rentabiliteit maakt dat de beschikbaar komende eigen middelen beperkingen opleggen aan de betaalcapaciteit voor rente- en aflossingsverplichtingen.

Naarmate het tijdstip van bedrijfsaanvaarding verder in het verleden ligt, daalt over het algemeen de omvang van het vreemde vermogen in de bedrijfsfinanciering. Dit blijkt uit tabel 4.4.

Alleen op 'oudere' bedrijven met een opvolger is gemiddeld nog veel vreemd vermogen aanwezig. Deze bedrijven zullen met het oog op de continuïteit door blijven gaan met investeren (bedrijfsaanpassing, nieuwe bedrijfsopzet), waarbij het aantrekken van vreemd vermogen nodig is.

Uit tabel 4.4. blijkt tevens een groot verschil in investeringsgedrag tussen ondernemers (die langer dan 25 jaar boer zijn) met een opvolger en ondernemers zonder opvolger.

Om toevalligheden van één jaar met betrekking tot de financieringsproblematiek zoveel mogelijk te vermijden hebben de kengedaten in tabel 4.4 betrekking op vijf jaren (1981/82 t/m 1985/86).

Tabel 4.4 Kengetallen met betrekking tot de financieringsproblematiek met indeling van de landbouwbedrijven naar duur van de bedrijfsuitoefening (in gulden gemiddeld per bedrijf per jaar in de periode 1981/82 t/m 1985/86).

	Alle bedrijven	Duur van de bedrijfsuitoefening					
		1 t/m 5 jaar	6 t/m 10 jr	11 t/m 25 jr	langer dan 25 jaar		
					met opvolger	zonder opvolger	
Bedrijfsresultaat	- 33800	- 21500	- 26900	- 31100	- 46100	- 42900	
Besteedbaar inkomen voor gezin en bedrijf	65400	63800	63300	67100	77100	51300	
Gezinsbestedingen	48200	36700	42100	50000	56000	45800	
Besparingen	17200	27100	21200	17100	21100	5500	
Bedrijfsinvesteringen	43700	59800	53500	46200	48000	12600	
Balanstotaal (exclusief verpachtersvermogen)	1004000	861000	944000	1036000	1163000	864000	
(w.v. eigen vermogen in %)	(75)	(63)	(69)	(75)	(77)	(85)	
Rentabiliteit van het totale vermogen (in %)	+0,4	+1,4	+1,0	+0,8	-0,4	-1,7	
Idem in % van het eigen vermogen	-2,3	-2,6	-2,3	-1,8	-3,0	-3,4	
Betaalde rente	20900	24700	23700	22100	22200	10900	
Aflossingen	16800	23700	17600	17900	16500	9600	
Totale financieringslasten	37700	48400	41300	40000	38700	20500	
Gemiddeld bedrag aan vreemd vermogen	250300	312000	288600	260800	260800	131000	
Betaalde rente in % van het vreemd vermogen	8,3	7,9	8,2	8,5	8,5	8,3	

Het blijkt dat de jongere ondernemers een minder gunstige solvabiliteit, maar meer financiële armslag hebben.

Hierbij spelen de volgende factoren een rol:

- hogere bedrijfsresultaten;
- lagere gezinsbestedingen (minder en jongere gezinsleden);
- gunstiger leningsvoorwaarden (meer familieleningen met lagere rentepercentages).

Bij de groep pas gestarte ondernemers (nog niet langer dan vijf jaar geleden) zijn de besparingen gemiddeld f 10.000 hoger dan het gemiddelde van alle bedrijven. Hiertoe hebben vooral lagere gezinsbestedingen bijgedragen.

Het afwijkend patroon van oudere ondernemers zonder opvolger komt vooral in de volgende kengetallen duidelijk naar voren:

- lage besparingen (hoge besparingen zijn niet nodig);
- lage investeringen;
- meer aflossingen dan nieuwe leningen;
- gunstige solvabiliteit;
- lage financieringslasten.

5. De invloed van de overheid op de kredietverlening in de landbouw

5.1 Inleiding

De overheid oefent direct of indirect invloed uit op de kredietverlening. Indirect door middel van haar begrotings- en financieeringspolitiek, die is afgestemd op de beleidsvoornemens, waarbij de overheid tracht bepaalde ontwikkelingen te stimuleren dan wel af te remmen. Meer directe invloed oefent de overheid uit door middel van de bevoegdheden die de Nederlandsche Bank heeft krachtens de Wet Toezicht Kredietwezen, een nadere uitwerking van de taken genoemd in de Bankwet van 1948. Daarbij worden onderscheiden het bedrijfseconomisch en het sociaal-economisch toezicht. Het bedrijfseconomisch toezicht heeft voornamelijk betrekking op de liquiditeit en solvabiliteit van de geregistreerde banken en dient in het belang van de crediteuren van deze kredietinstellingen. Met het sociaal-economisch toezicht kunnen macro-economische ontwikkelingen worden bijgestuurd door bepalingen ten aanzien van de maximale omvang van de kredietuitzettingen (systeem van indirecte of directe kredietbeheersing) en de hoogte van de rentetarieven (discontopolitiek).

De invloed van de overheid, zoals hierboven bedoeld, heeft een algemeen karakter en is derhalve niet specifiek van toepassing op de land- en tuinbouw. Daarnaast is er een groot aantal regelingen van de overheid, die meer direct gericht zijn op het bedrijfsleven. Sommige daarvan zijn bedoeld voor het gehele bedrijfsleven, andere beperken zich tot een bepaalde sector of een deel daarvan. Een aantal regelingen heeft een meer duurzaam karakter en een groot aantal andere is slechts een korte tijd van toepassing. Onderstaand wordt ingegaan op de belangrijkste regelingen die min of meer nauw verband houden met de kredietverlening en die voor de ontwikkeling en de instandhouding van de Nederlandse land- en tuinbouw van groot belang zijn. Achtereenvolgens komen aan de orde:

- Borgstellingsfonds voor de Landbouw (5.2).
- Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw (5.3).
- Landinrichting (5.4).
- Bureau Beheer Landbouwgronden (5.5).
- Bijstandsregelingen (5.6).
- Fiscale regelingen (5.7).

5.2 Borgstellingsfonds voor de Landbouw

De Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw is in 1951 opgericht met behulp van gelden (25 miljoen gulden) uit het Mar-

shallplan van de Amerikaanse regering. Aanleiding tot de oprichting was de noodzaak tot het inlopen van de door de oorlog ontstane achterstand in de modernisering van de land- en tuinbouwbedrijven. Om daarin te voorzien achtte men het gewenst de kredietverlening in de land- en tuinbouw te activeren en te verruimen. Daarbij mocht het voor vakbekwame agrariërs, die minder kapitaalcrachtig waren, geen belemmering zijn om geld te lenen voor de modernisering van het bedrijf, wanneer ze niet of in onvoldoende mate de gebruikelijke zekerheden – toen voornamelijk beperkt tot hypotheek en persoonlijke borgtocht – konden aanbieden. Het Borgstellingsfonds tracht haar doel te verwezenlijken door zich borg te stellen voor de betaling van rente en aflossing op door de banken aan agrariërs verstrekte geldleningen. Het treedt dus op als institutionele borg en leent derhalve zelf geen geld uit. Van borgstelling kan eerst sprake zijn als de betreffende agrariër onvoldoende zekerheden voor de door een bank te verstrekken financiering kan aanbieden. Het fonds werkt aanvullend, dat wil zeggen eerst nadat alle normale zekerheidsmogelijkheden voor de financiering zijn uitgeput, kan voor het dan nog resterende deel een beroep op het Fonds worden gedaan. Een aanvraag van een garantie loopt via de bank (zie ook hoofdstuk 7). Bij de beoordeling van een garantie-aanvraag worden in grote lijnen dezelfde criteria gehanteerd als de bank die kent bij een financieringsaanvraag. Naast de borgstelling voor de normale bedrijfsfinanciering kunnen zich in een produktietak zodanige problemen voordoen, dat het Borgstellingsfonds haar medewerking verleent aan het overbruggen van de moeilijke periode door een specifieke regeling ten behoeve van de noodzakelijke financiering in een betreffende produktietak in het leven te roepen. In de laatste tien jaar zijn tijdelijk twee specifieke regelingen van kracht geweest:

– Gegarandeerd Bijzonder Bedrijfskrediet (GBK).

Deze regeling, waarvoor een aanvraagmogelijkheid gold van 15 april 1981 tot 15 mei 1982, was bedoeld voor ondernemers die in de laatste jaren een bedrijf hadden overgenomen en voor ondernemers die een ontwikkelingsplan hadden uitgevoerd en in ernstige financiële problemen, onder andere als gevolg van de toen hoog oplopende rentestand, waren geraakt. Daar als voorwaarde werd gesteld dat ook de betrokken banken voor een deel van de leningen de rente- en aflossingsverplichtingen op zich zouden nemen als het Borgstellingsfonds zou worden aangesproken, werd door de Rabobankorganisatie een bedrag van 10 miljoen gulden voor deze regeling uitgetrokken. Het Ministerie van Landbouw en Visserij stelde, om de lasten verbonden aan de regeling op te vangen, 20 miljoen gulden ter beschikking. In het kader van de regeling werden over

de jaren 1981 tot en met 1983 totaal 430 garanties tot een bedrag van ruim 47 miljoen gulden door het BF verleend.

- Liquiditeitsoverbruggingsfinanciering voor melkveehouders (LOF-regeling)

Gedurende de periode van 8 december 1984 tot 31 december 1985 konden gezonde perspectiefbiedende melkveehouderijbedrijven, die als rechtstreeks gevolg van de superheffing in liquiditeitsmoeilijkheden waren geraakt en niet aan de rente- en aflossingsverplichtingen van bankleningen konden voldoen, een aanvraag voor een garantie in de vorm van een liquiditeitsoverbruggingsfinanciering indienen. Middels deze LOF-regeling werden aan 151 melkveehouders voor een bedrag van 6 miljoen gulden garanties verstrekt.

In tabel 5.1 is aangegeven in hoeverre in de jaren vanaf 1980 gebruik is gemaakt van het Borgstellingsfonds.

Tabel 5.1 *Verstrekte garanties door het Borgstellingsfonds voor de Landbouw (incl. GBK- en LOF-regeling).*

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Aantal afgegeven garanties	664	754	1315	1244	796	833	869
waarvan: landbouw	413	508	771	727	362	450	375
tuinbouw	250	244	541	516	432	382	493
handel/nijverh.	1	2	3	1	2	1	1
Bedrag aan borgstellingen (in miljoenen gulden)	102	109	197	190	128	118	144
waarvan: landbouw	63	70	99	112	54	57	53
tuinbouw	38	37	92	77	70	61	90
Gemiddeld bedrag per borgstelling (in 1000 gulden)							
landbouw	153	138	129	154	149	127	142
tuinbouw	154	152	169	150	162	159	183

Bron: Jaarverslagen Borgstellingsfonds voor de Landbouw.

Naast borgstellingen aan landbouw-, tuinbouw- en loonwerkbedrijven zijn enkele borgstellingen verleend aan bedrijven, die zich bezighouden met handel en nijverheid in de agrarische sector. Het betreft garanties voor de financiering van opslagruimten, fabrieksgebouwen en handelsactiviteiten (onder andere aan de aardappelhandel).

In de jaren 1952 tot en met 1975 werden totaal circa 46.000 borgstellingen verleend tot een totaalbedrag van 1,4 miljard gulden. Nadien is tot eind 1986 het aantal verleende garanties met 10.000 opgelopen tot ruim 56.000 met een totaal garantiebedrag

van ongeveer 2,9 miljard gulden. Van het aantal leningen met een garantie van het Fonds is 97,3% verstrekt door Rabobanken; het resterende deel door de Frieslandbank en de algemene banken. In de loop van de jaren zeventig is het jaarlijks aantal verleende garanties gestaag verminderd. Enerzijds wordt dit toegeschreven aan de stijging van de grondprijzen, waardoor de zekerheidswaarde voor hypotheekstelling hoger werd, anderzijds heeft het ruimer verstrekkingsbeleid op andere zekerheden door de banken een rol gespeeld. Ook het feit dat het aantal hoofdberoepsbedrijven in die jaren met ongeveer 25% is verminderd, zal van invloed zijn geweest.

De stijging van de verleende garanties is met name in 1982 voor wat de landbouw betreft voor een groot deel te verklaren door de GBK-regeling en in de tuinbouw door de toename van de investeringen die verband hielden met de energiebesparende maatregelen in de glastuinbouw. Ook zijn er waarschijnlijk garanties verleend aan ondernemers, die om redenen, genoemd bij het GBK, in financiële moeilijkheden zijn geraakt doch nog juist geen gebruik van deze GBK-regeling behoeften te maken.

Nadat in 1979 de mogelijkheid tot garantieverlening werd uitgebreid tot de paardenhouderij, is in 1987 garantieverlening ook mogelijk geworden voor bedrijven die zich bezighouden met de viskweek (aquacultuur).

De totale garantieverplichtingen van het Fonds waren aan het einde van 1985 opgelopen tot 892 miljoen gulden, waarvan in de sector landbouw 543 miljoen gulden, in de sector tuinbouw 340 miljoen gulden en in de sector handel en nijverheid slechts circa 9 miljoen gulden. De garantieverplichting van het Fonds maakte eind 1985 niet meer dan 4% uit van het totale door bankinstellingen verstrekte vermogen op lange termijn aan land- en tuinbouwbedrijven. In het begin van de jaren zeventig was dat nog circa 12%. Voor de te financieren bedrijven, die een garantie van het Fonds krijgen toegewezen, is het belang van het Fonds aanzienlijk groter dan deze percentages. Van het totaal te financieren bedrag op die bedrijven ligt het aandeel waarvoor een garantie wordt verleend, zowel op land- als op tuinbouwbedrijven, jaarlijks gemiddeld tussen de 25 en 40%.

De middelen van het Fonds zijn in de loop der jaren per saldo aangegroeid – uit opbrengsten van beleggingen minus uitvoeringskosten en geleden schade – van 25 miljoen gulden in 1951 tot circa 36 miljoen gulden per ultimo 1985. Omdat de draagkracht van het Fonds onvoldoende ruimte bood om onbelemmerd tot garantieverlening over te kunnen gaan, heeft de overheid versterking van de draagkracht in de loop der jaren naar behoefte middelen beschikbaar gesteld ter grootte van totaal 175 miljoen gulden (dit is exclusief de 20 miljoen gulden voor de GBK-regeling) waarvan na af-

boekings van geleden schade eind 1985 circa 134 miljoen gulden resteerde.

Wat de garantieverplichting betreft, wordt voor de normale garantieverlening als norm gehanteerd dat het Borgstellingsfonds vijf maal het totale garantiekapitaal aan verplichtingen op zich mag nemen.

De verliezen van het Fonds hebben zich vanaf de oprichting tot en met 1980 beperkt tot ongeveer 14 miljoen gulden. Hoewel in de jaren 1981 tot en met 1985 het verlies is toegenomen met bijna 43 miljoen gulden tot ongeveer 57 miljoen gulden, is het verliespercentage beperkt gebleven tot circa 2% van de totaal verleende garanties. De schadegevallen deden zich voor ongeveer 80% voor in de tuinbouw. Ook bij de handel en nijverheid was het verlies relatief groot.

5.3 Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw

5.3.1 Algemeen

De Stichting Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw (O & S-fonds) werd opgericht in 1963 en is een bestuursorgaan van overheid en bedrijfsleven. Toentertijd waren er vele agrarische bedrijven die in een ongunstige situatie verkeerden, waar hulp op korte of langere termijn noodzakelijk was. Om op korte termijn de nood te lenigen, werden voorschotten aan agrariërs met liquiditeitsproblemen verstrekt, waarvoor de overheid gelden beschikbaar stelde. Het O & S-fonds, dat naar aanleiding van genoemde problematiek in de landbouw werd opgericht, werd belast met de verstrekking van de voorschotten, maar kreeg als doelstelling 'het bevorderen van de ontwikkeling en sanering van de landbouw'. In concreto hield dat in enerzijds bedrijfsbeëindiging te begeleiden en regelingen voor de wijkers te treffen (sanering), anderzijds om verbetering van de bedrijfsstructuur van de blijvende bedrijven te stimuleren door middel van subsidies (ontwikkeling). In de loop der jaren is een groot aantal sanerings- en ontwikkelingsregelingen tot stand gekomen. De meeste O & S-regelingen zijn nu in het EG-structuurbeleid ingepast of zijn hiervan een nadere uitwerking. Het EG-beleid laat ook ruimte voor nationale regelingen, die echter wel aan EG-normen moeten worden getoetst.

Het O & S-fonds maakt voor de uitvoering van de regelingen gebruik van bestaande diensten van het Ministerie van Landbouw en Visserij, zoals de hoofdafdeling Landbouwfinanciering en Maatregelen (ontwikkelingsregelingen) en de Directie Beheer Landbouwgronden (saneringsregelingen). Aanvragen voor de diverse ontwikkelings- en saneringsregelingen moeten in het algemeen worden ingediend bij de districtbureauhouder (DBH) van de Stichting

ting Uitvoering Landbouwmaatregelen. De voor de uitgaven benodigde middelen verkrijgt het O & S-fonds door middel van jaarlijkse subsidies van het Ministerie van Landbouw, terwijl de kosten van de op het Gemeenschappelijk Structuurbeleid van de EG geënte regelingen geheel of gedeeltelijk met het Europese Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw (EOGFL) worden verrekend. Dit laatste betreft voornamelijk de premieregelingen voor het niet in de handel brengen van melk- en zuivelproducten en die voor het omschakelen van het melkveebestand, welke geheel voor rekening komen van het EOGFL en de rentesubsidieregeling waarvan 25% kan worden verrekend.

Tabel 5.2 *Uitgaven ten behoeve van ontwikkelings- en saneringsregelingen (in miljoenen gulden).*

	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Ontwikkelingsregelingen:						
Oudere agrarische werknemers	0,2	0,3	0,1	0,2	0,1	0,0
Mestbanken	2,4	1,8	2,2	2,2	1,8	2,6
Rentesubsidie	91,3	96,3	92,0	84,2	76,2	70,3
Grote innovatieprojecten	—	—	—	1,1	1,4	1,7
Kleine innovatieprojecten	—	—	—	0,0	0,9	0,6
Aansluiting tuinb. op aardgas	2,9	0,5	—	—	—	—
Bevordering samenwerking	1,9	0,0	—	—	0,0	0,1
Niet in de handel brengen van melk en zuivelproducten	30,7	26,1	28,7	18,5	12,4	6,2
Omschakeling melkveebestand	1,5	3,0	1,3	1,0	0,7	0,3
Tankmelken	5,7	3,6	0,9	—	—	—
Mestopslag	0,4	0,2	0,3	0,2	0,4	0,4
Verbetering werksituatie melkveehouderij	1,5	0,1	0,0	—	—	—
Energieschermen glastuinbouw	0,2	7,6	4,2	—	—	—
Gevelisolatie glastuinbouw	—	1,2	1,1	—	—	—
Bedrijfsverzorging	7,5	7,2	7,7	7,8	7,9	6,1
Hinderpreventie en welzijn landbouwhuisdieren	0,4	1,0	-0,1	0,3	0,1	0,4
Ver. voor Veehouderijbelangen	0,7	0,9	0,7	0,3	0,2	0,2
Experimentele bewaring fabrieksaardappelen	—	—	0,9	3,4	2,1	—
Opkoopregelingen melk	—	—	—	—	—	71,2
Uittredingsregeling werknemers in de melkveehouderij	—	—	—	—	—	0,5
Inform.-stimuleringsprojecten	—	—	—	—	—	1,2
Overige projecten	1,3	0,6	0,7	1,0	0,4	0,4
Totaal	148,6	150,4	140,7	120,2	104,6	162,2
Saneringsregelingen:						
Bedrijfsbeëindiging	40,6	41,1	41,4	39,1	35,5	31,2
Afbraak glasopstanden	2,7	11,9	10,0	7,7	4,7	—
Totaal	43,3	53,0	51,4	46,8	40,2	31,2

Bron: Jaarverslagen O & S-fonds voor de Landbouw.

Wat betreft de uitgaven is in de loop der jaren een verschuiving opgetreden van het saneringsgedeelte naar het ontwikkelingsgedeelte van het Fonds. In het eerste decennium van haar bestaan waren de jaarlijkse uitgaven voor sanering hoger dan die voor ontwikkeling; vanaf 1978 is duidelijk het omgekeerde het geval.

Sommige regelingen zijn van algemene aard en ingesteld ter bevordering van de land- en tuinbouw in algemene zin. Andere hebben een sterk gericht en selectief karakter en zijn veelal afgestemd op bepaalde ontwikkelingen in land- en tuinbouw en hebben een tijdelijk karakter.

In tabel 5.2 (zie vorige bladzijde) zijn de bedragen opgenomen die voor de verschillende regelingen per jaar zijn uitgegeven.

Er zal nog afzonderlijk worden ingegaan op de rentesubsidie en op enkele andere regelingen, die zowel wat betreft de omvang van de bedragen die er jaarlijks mee gemoeid zijn als vanwege hun meer permanente en generieke aard tot nu toe de belangrijkste regelingen van het O & S-fonds zijn geweest.

5.3.2 Rentesubsidieregeling

Over de periode november 1972 tot oktober 1985 was in ons land een rentesubsidieregeling van kracht die een uitvloeisel was van de EG-richtlijn 72/159 betreffende modernisering van agrarische bedrijven met ontwikkelingsmogelijkheden. De regeling was vanaf het begin van toepassing voor de melkveehouderij en akkerbouw, in de loop van 1973 ook voor bijna de gehele tuinbouw en in beperkte mate voor de varkenshouderij. De pluimveehouderij is de enige produktietak die van de regeling bleef uitgezonderd.

Om voor de regeling in aanmerking te komen moest na voltooiing van een goedgekeurd ontwikkelingsplan een arbeidsinkomen per volwaardige arbeidskracht kunnen worden verkregen dat tenminste gelijk was aan dat van vergelijkbare groepen buiten de landbouw, het zogenaamd paritair inkomen.

Het maximumbedrag waarover rentesubsidie kon worden verleend bedroeg aanvankelijk f 572.000 per bedrijf. Dit bedrag is geleidelijk verlaagd en bedroeg sinds 1983 nog f 200.000.

De looptijd van de subsidiabele leningen varieerde van vijftien jaar (melkveehouderij en akkerbouw) tot tien jaar (glastuinbouw) en zes jaar (onder andere werktuigen).

Het maximum van het rentesubsidiepercentage was eerst 4% maar werd in 1978 verhoogd tot 5%, terwijl in 1983 een verlaging plaatsvond tot 3,5% over de eerste f 85.000 en 1% over de rest tot een maximum van f 115.000. Voorwaarde was dat tenminste 3% rente over de lening ten laste van de kredietnemer zelf kwam.

Voor aanvragers jonger dan 35 jaar golden vanaf 1982 extra rentesubsidiemogelijkheden. De extra subsidie bedroeg 2% gedurende

Tabel 5.3 Rentesubsidies aan land- en tuinbouw.

	1973 t/m 1979 ¹⁾	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Aantal goedgekeurde aanvragen	2.513	1.624	809	760	899	601	378
waarvan:							
rundveehouderij	1.706	1.084	468	458	622	300	171
glastuinbouw	543	264	167	170	136	152	119
akkerbouw	57	51	29	39	79	52	33
fruitteelt	12	96	71	30	18	14	9
vollegrondsgroente- en champignonteelt	159	108	67	58	39	76	44
varkenshouderij	36	21	7	5	5	7	2
Subsidiabele lenings- bedragen in miljoenen gulden	464	231	110	104	135	88	55
waarvan:							
rundveehouderij	306	166	69	66	100	48	29
glastuinbouw	114	34	22	23	19	22	16
Gemiddeld bedrag per goed- keuring in duizenden gulden	184	143	136	137	150	146	145
waarvan:							
rundveehouderij	179	153	147	143	160	161	167
glastuinbouw	210	129	132	135	139	143	131
Uitbetaalde rentesubsidies ²⁾ in miljoenen gulden	34,1	91,3	96,3	92,0	84,2	76,2	70,3

¹⁾ Gemiddeld per jaar.

²⁾ Daarvan komt 25% ten laste van de EG.

Bron: O & S-fonds voor de Landbouw.

de eerste zes jaar, indien de aanvrager op het moment van de aanvraag nog geen vijf jaar zelfstandig agrariër was.

Van de rentesubsidieregeling is in ruime mate gebruik gemaakt en zij heeft bijgedragen tot een versnelde modernisering van de agrarische sector. Het aantal toegewezen aanvragen beliep tot en met 1985 22.693 met een subsidiabel leningsbedrag van circa 4 miljard gulden. Vooral de melkveehouderij (ligboxenstallen) en de glastuinbouw hebben met respectievelijk 66% en 23% van het totaal subsidiabel leningsbedrag van de regeling kunnen profiteren. In tabel 5.3 is de ontwikkeling van het aantal toewijzingen gegeven. Vanwege de invoering van superheffing op melk is over de laatste twee jaar het aandeel van de rundveehouderij verminderd. Op 1 oktober 1985 is een nieuwe rentesubsidieregeling in werking getreden. Deze regeling is een uitwerking van EG-verordening 797/85 betreffende de verbetering van de doeltreffendheid van de landbouwstructuur. De voor subsidie in aanmerking komende investeringen moeten gericht zijn op:

- verbetering van de kwaliteit en omschakeling van de productie, aan de hand van de behoeften van de markt;
- aanpassing van het bedrijf ten einde de produktiekosten te ver-

- lagen, de levens- en arbeidsomstandigheden te verbeteren of energie te besparen;
- bescherming en verbetering van het milieu.

Rentesubsidie kan worden verkregen over maximaal *f* 100.000 investering per volwaardige arbeidskracht en tot *f* 250.000 per bedrijf. Hierop wordt 15% in mindering gebracht vanwege WIR-aanspraken. Geen rentesubsidie wordt verleend indien de in het investeringsplan opgenomen subsidiabele investeringen minder dan *f* 30.000 bedragen.

De bijdrage bestaat uit een rentesubsidie van 1% per jaar gedurende vijf jaar van het oorspronkelijke leningsbedrag dat ten behoeve van de subsidiabele investeringen bij erkende bankinstellingen is opgenomen, met dien verstande dat voor investeringen in milieuhygiënische voorzieningen de rentesubsidie wordt verhoogd tot 5% indien ten minste 50% van de subsidiabele investeringen in het bedrijfsverbeteringsplan betrekking heeft op andere subsidiabele investeringen dan in milieuhygiënische voorzieningen.

De investeringen moeten onderdeel zijn van een op te stellen bedrijfsverbeteringsplan. Dit plan moet voorzien in een rendement van 4% van de investeringen waarvoor een bijdrage wordt verleend en een stijging van het arbeidsinkomen van *f* 1.200 per volwaardige arbeidskracht. Bedrijven met een arbeidsinkomen per volwaardige arbeidskracht dat hoger is dan het referentie-inkomen, komen niet in aanmerking. Het verbeteringsplan mag niet leiden tot een inkomen per volwaardige arbeidskracht dat meer is dan 120% van het referentie-inkomen. Het referentie-inkomen bedroeg in 1986 *f* 37.350. De rentesubsidie wordt verhoogd met 25% indien een verbeteringsplan wordt ingediend door een jonge agrariër (jonger dan 35 jaar) die zich recent op het bedrijf heeft gevestigd. Indien een jonge agrariër zich vestigt, wordt aan hem een bijdrage verleend van 2,5% gedurende vijf jaar over de rentelasten voortvloeiende uit leningen tot *f* 150.000 aangegaan ter dekking van de kosten van vestiging. Ook de uit maatschapsverband voortvloeiende eerste vestiging komt voor deze bijdrage in aanmerking. Als nadere voorwaarde geldt hier dat de bedrijfsovergang tenminste betrekking heeft op 60% van het bedrijfsvermogen.

Geen steun wordt verleend voor uitbreidingsinvesteringen, voor investeringen in grond, voor aankoop van vee en voor investeringen in de pluimveehouderij. Slechts onder strikte voorwaarden is beperkte uitbreiding in de melkveehouderij en de varkenshouderij mogelijk. Alle investeringen in de varkenshouderij zijn gebonden aan de 35% voederclausule, dat wil zeggen dat tenminste 35% van het door de varkens verbruikte voer op het bedrijf geproduceerd moet kunnen worden.

5.3.3 Niet in de handel brengen van melk en zuivelproducten en omschakeling melkveebestand

Deze premieregelingen zijn in 1980 respectievelijk 1981 gesloten. De uitgaven in 1985 van 6,2 en 0,3 miljoen gulden hebben betrekking op de betalingen van de laatste termijnen.

5.3.4 Bedrijfsverzorging

In het kader van de bijdrageregeling ter bevordering van de ontwikkeling van de bedrijfsverzorging en het besluit bevordering bedrijfsverzorging voor vakantiedoeleinden en deelneming aan dagcursussen werd in 1985 6,1 miljoen betaald.

5.3.5 Bijdrageregeling opkoop heffingvrije hoeveelheden melk

Met ingang van 1 april 1984 is de beschikking 'Superheffing' van toepassing geworden, die de produktie van melk beoogt te beperken. Ter ondersteuning – flankerend beleid – van deze maatregel voor de vermindering van de produktie van melk zijn voor de jaren 1985 tot en met 1987 gelden beschikbaar gesteld voor onder andere het opkopen van heffingvrije hoeveelheden. In 1985 is hiervoor 71,2 miljoen gulden uitbetaald.

Tot medio april 1987 zijn ruim 3.300 aanvragen voor het inleveren van melkquota goedgekeurd. In twee van de drie gevallen ging het inleveren van melkquota gepaard met algehele bedrijfsbeëindiging. De opkoopregelingen leverden slechts een beperkte bijdrage aan de vermindering van de melkproduktie. Een belangrijke reden van deze geringe invloed is de concurrentie van de kant van andere, op expansie gerichte melkveehouders.

5.3.6 Informatica-stimuleringsprojecten

Vanaf 1985 is gedurende vijf jaar jaarlijks 5 miljoen gulden beschikbaar voor informatica-stimulering. Beoogd wordt met een actie over een breed front in de agrarische sector de bestaande knelpunten, zoals het onvoldoende aanbod van informaticaproducten en -diensten op te heffen en de opbouw en doorstroming van know-how te bevorderen. In 1985 (het eerste jaar) is hiervoor 1,2 miljoen uitgegeven.

5.3.7 Beëindigingsregelingen

Een van de eerste ontworpen regelingen van het O & S-fonds was een bedrijfsbeëindigingsregeling. In november 1972 is een gewijzigde beëindigingsregeling van kracht geworden die een nationale

uitwerking is van de structuurrichtlijnen van de EG. Hiervoor komen agrariërs, wier fiscaal inkomen de laatste drie jaar een bepaald bedrag (in 1986 f 30.000) niet te boven ging, in aanmerking. De grond, waarop het bedrijfshoofd zijn landbouwbedrijf uitoefent, moet aan het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL) worden overgedragen of voor tenminste twaalf jaar aan haar verpacht worden. In bepaalde gevallen is ter vergroting van een bestaand bedrijf directe overdracht of verpachting aan een ander bedrijfshoofd mogelijk. De vergoedingen zijn naar hoogte en soort afhankelijk van bepaalde condities. Om voor de vergoeding van de vrijgemaakte grond in aanmerking te komen, is het niet vereist dat het bedrijfshoofd zijn hoofdberoep in de landbouw heeft. Is dit wel het geval dan krijgt hij een aanvullende vergoeding. Deze bestaat, afhankelijk van de leeftijd, uit een vergoeding ineens of uit een maandelijks vergoeding.

Van 1972 tot en met 1985 zijn in totaal 3.858 aanvragen ingediend, waarvan er ruim 3.700 zijn afgehandeld. Een aantal van 2.024 aanvragen resulteerde in een beëindigingsovereenkomst. Na de wijziging van het besluit in juni 1983 is de regeling minder aantrekkelijk geworden. Het aantal aanvragen is dan ook teruggelopen.

In 1975 is in de regeling de mogelijkheid van bedrijfsbeëindiging op termijn opgenomen. Ondernemers, ouder dan vijftig jaar, kunnen na overdracht van grond aan het BBL onder toekenning van een gedeeltelijke beëindigingsvergoeding hun bedrijf nog maximaal zes jaar voortzetten. De belangstelling voor deze regeling is tot nu toe zeer gering. Tot eind 1985 werden slechts 49 overeenkomsten afgesloten.

In de glastuinbouw kon samengaand met bedrijfsbeëindiging in het kader van het Beëindigingsvergoedingsbesluit een bijdrage in de kosten van afbraak van economisch verouderde glasopstanden worden verkregen krachtens een in 1969 ontworpen regeling. Van deze regeling, die vanaf maart 1983 is gesloten, is in circa 1.560 gevallen gebruik gemaakt.

Begin 1987 is in samenhang met de opkoopregeling melk een beëindigingsvergoeding geïntroduceerd. Om voor deze beëindigingsvergoeding in aanmerking te komen moet de melkveehouderij op het bedrijf worden gestaakt.

5.4 Landinrichting

Voor de land- en tuinbouw is landinrichting een belangrijk middel voor de verbetering van de werkomstandigheden en de inkomenssituatie.

De met ingang van 15 oktober 1985 in werking getreden Landinrichtingswet vermeldt dat landinrichting strekt tot verbetering van de inrichting van het landelijk gebied overeenkomstig de functies

van dat gebied zoals die in het kader van de ruimtelijke ordening zijn aangegeven. Landinrichting kan maatregelen en voorzieningen omvatten ten behoeve van onder meer de land-, tuin- en bosbouw, de natuur en het landschap, de infrastructuur, de openluchtrecreatie en de cultuurhistorie.

Ten behoeve van onder andere de land- en tuinbouw worden in het kader van landinrichting werkzaamheden uitgevoerd ter verbetering van de ontsluiting van grond en gebouwen, ter verbetering van de waterbeheersing en ter verbetering van de verkaveling.

De Landinrichtingswet kent een viertal vormen van landinrichting: herinrichting, ruilverkaveling, aanpassingsinrichting en ruilverkaveling bij overeenkomst.

Herinrichting is bedoeld voor die gebieden, waar naast de landbouw andere functies een belangrijke rol spelen.

Ruilverkaveling is de aangewezen vorm van landinrichting voor gebieden die voornamelijk een agrarische functie hebben.

Aanpassingsinrichting vindt plaats in samenhang met het treffen van een op zichzelf staande infrastructurele voorziening van nationaal of regionaal belang en heeft tot doel de kosten te verminderen die gemaakt moeten worden om mogelijke nadelige gevolgen op te heffen.

De ruilverkaveling bij overeenkomst tenslotte, is bedoeld om verbetering te brengen in de verkavelingstoestand in een klein gebied van een beperkt aantal eigenaren, op basis van vrijwilligheid. Deze vorm van landinrichting vindt op het ogenblik voornamelijk als kavelruil plaats.

Naast de Landinrichtingswet omvat het landinrichtingsinstrumentarium een tweetal bijzondere wetten bedoeld voor gebieden met een bijzondere problematiek: de Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën en de Reconstructiewet Midden-Delfland. Voorts biedt de Regeling Reconstructie Oude Glastuinbouwgebieden (RROG) de mogelijkheid tot integrale verbetering van oude glastuinbouwgebieden.

De kosten van landinrichting worden gedragen door het Rijk, andere openbare lichamen (zoals gemeenten en waterschappen) en de betrokken eigenaren. De gemiddelde Rijksbijdrage in de totale kosten benodigd voor de uitvoering van 'herinrichting' en 'ruilverkaveling' bedraagt circa 60%. De overige 40% (gemiddeld) komt ten laste van de gezamenlijke eigenaren en van derden, zoals gemeenten en waterschappen. Zij dragen met name bij in de kosten van ontsluiting en waterbeheersing. De bijdragen die de agrariërs betalen kunnen worden onderscheiden in:

– een aandeel dat voor financiering via de landinrichtingsrente in

aanmerking komt. De voorfinanciering hiervan geschiedt door de overheid. Over deze voorfinanciering wordt gedurende 26 achtereenvolgende jaren een annuïteit van 6% betaald. Het rente-aandeel, dat hierin is begrepen en dat aftrekbaar is voor de bepaling van het fiscaal belastbaar inkomen, bedraagt $3 \frac{7}{8}\%$. Ruilverkavelingen, waarover vóór 1 juli 1975 is gestemd, vallen nog onder de oude regeling, te weten een 30-jarige annuïteit van 5%, waarvan $2 \frac{7}{8}\%$ rente.

- kosten, welke direct betaald moeten worden, voor zover deze kosten niet in aanmerking komen voor een subsidie. Deze hebben betrekking op particuliere verbeteringen (nieuwbouw bij boerderijverplaatsing, erfbeplanting, boerderij-toegangswegen).

Bij 'aanpassingsinrichting' komen de kosten die samenhangen met maatregelen en voorzieningen die voortvloeien uit het geheel of gedeeltelijk opheffen van nadelige gevolgen en het vergoeden van tijdelijke en blijvende schaden, ten laste van het overheidsorgaan dat verantwoordelijk is voor de besluitvorming omtrent de infrastructurele voorziening. De overige kosten worden verrekend op de manier die bij landinrichting gebruikelijk is.

De 'ruilverkaveling bij overeenkomst' vindt plaats door middel van een overeenkomst tussen drie of meer grondeigenaren waarbij afspraken gemaakt worden over de verdeling van de door hen ingebrachte gronden. Om deze vorm van vrijwillig ruilen te vergemakkelijken is door de Minister van Landbouw en Visserij in 1972 de Beschikking kavelruil ingesteld. Na de inwerkingtreding van de Landinrichtingswet is deze beschikking vervangen door de Regeling kavelruil. In de regeling is bepaald dat goedkeuring wordt verleend aan die ruilverkavelingen bij overeenkomst waarbij slechts enkele, met name genoemde, artikelen van de Landinrichtingswet worden toegepast. De regeling biedt geen mogelijkheden voor verbetering aan wegen en waterlopen. Wel zijn die werken mogelijk, welke na de ruiling weer in redelijke mate vergelijkbaar te exploiteren kavels opleveren, alsmede werken ten behoeve van de onderlinge bereikbaarheid van de samengevoegde kavels (zogenaamde kavelaanvaardingswerken). Om een eenvoudige en vlugge totstandkoming te bevorderen, wordt gestreefd naar een beperkte omvang van de objecten met een beperkt aantal deelnemers, terwijl de voorbereidingsduur – de medewerking van de ambtelijke diensten – is beperkt tot twee jaar. De overheidshulp bestaat uit gratis dienstverlening door onder andere de Landinrichtingsdienst, de Directie Landbouw en Voedselvoorziening, het Kadaster en het Staatsbosbeheer. De notariële kosten komen geheel voor rekening van het Rijk. Voor de in de regeling voorziene mogelijkheid van eenvoudige aanpassingswerken wordt 50% subsidie tot een maxi-

num van f 800 per geruilde ha gegeven. Voor eventuele aanvullende beplantingen is bij projecten, groter dan 50 ha, een extra bijdrage (100% subsidie) met een maximum van f 125 per ha beschikbaar.

De kostenverdeling in de gebieden waar de Reconstructiewet Midden-Delfland respectievelijk de Herinrichtingswet Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën van kracht is, komt voor wat betreft de landbouw en de betrokken agrariërs overeen met die in andere landinrichtingsprojecten.

De Regeling Reconstructie Oude Glastuinbouwgebieden voorziet in een verlening van een rijksbijdrage in de kosten van voorzieningen ter bevordering van de economische ontwikkeling in oude glastuinbouwgebieden, zoals de verplaatsing van glastuinbouwbedrijven, de afbraak van glasopstanden en de aanleg en reconstructie van wegen.

De subsidie- en financieringsnormen zijn in de loop der jaren belangrijk gewijzigd, waardoor het Rijksaandeel in de kosten sterk is verminderd. De wijzigingen hielden ondermeer in dat de mogelijkheden tot voorfinanciering belangrijk werden beperkt, de subsidie voor bepaalde onderdelen aangepast is (bijvoorbeeld boerderijverplaatsing) dan wel is vervallen (kavelverbetering) en de contante bijdragen sterk toenamen. Dit laatste geldt met name voor de verbeteringen van waterbeheersing en ontsluiting ten behoeve van het algemeen belang, die voor rekening komen van de diverse publiekrechtelijke lichamen (provincies, gemeenten, waterschappen enz.). Voor de agrariërs is de voorfinanciering thans uitsluitend beperkt tot aanpassingswerken, die samenhangen met de verkaveling (kavelaanvaardingswerken). Particuliere agrarische verbeteringen zoals boerderijverplaatsing en boerderijtoegangswegen (meer dan 50 m) worden niet meer door het Rijk voorgefinancierd. De voorfinanciering op basis van de huidige normen betekent dat de agrariërs een indirecte subsidie ontvangen van het Rijk, welke wordt geschat op circa 5% van de totale kosten van de ruilverkaveling. Deze indirecte subsidie ontstaat als gevolg van de tijd, die verloopt tussen de uitvoering van werken en het begin van betaling van landinrichtingsrente en het verschil tussen de marktrente en de in de wet vastgelegde rentevoet van $3 \frac{3}{4}$ % op basis waarvan de landinrichtingsrente wordt berekend. Het Rijksaandeel in de kosten van landinrichting bedraagt momenteel gemiddeld f 5.000 per ha. Het bedrag, dat in de eerstkomende jaren met voorfinanciering is gemeoid, wordt geraamd op circa 61 miljoen gulden per jaar. De landinrichtingsrente die door het Rijk van belanghebbenden terug wordt ontvangen, zal in 1987 ruim 58 miljoen gulden bedragen en

zal als gevolg van de afsluiting van landinrichtingsprojecten verder toenemen.

Per 1 april 1987 was aan landinrichtingsprojecten (herinrichting, ruilverkaveling, reconstructie) 653.896 ha in uitvoering, 389.687 ha in voorbereiding en 144.915 ha aangevraagd. Er wordt naar gestreefd jaarlijks 36.000 ha in uitvoering te nemen.

Om verkaveling alsmede ontsluiting en waterbeheersing te verbeteren, is het aangewezen middel landinrichting op grond van de Landinrichtingswet. Gezien echter de grote belangstelling hiervoor en de beperkte financiële middelen moet soms lang gewacht worden eer men aan de beurt is. Dit, samen met de lange voorbereidingstijd, heeft tot gevolg dat vele gebieden vooralsnog van de noodzakelijke verbetering van verkaveling verstoken blijven.

Voor geringe oppervlakten wordt veelvuldig van de Regeling kavelruil gebruik gemaakt. Sinds het begin van de regeling waren tot en met 31 december 1986 2.048 kavelruilen aangemeld met een oppervlakte van 51.288 ha, waarvan 1.843 objecten met een totale oppervlakte van 46.000 ha waren voltooid. Hierin had de provincie Drenthe met 35% van de oppervlakte een relatief groot aandeel. De grootte van de objecten loopt uiteen van minimaal drie eigenaren (wettelijk minimum) met enkele hectaren tot enige tientallen eigenaren met meer dan honderd ha. Gemiddeld bedragen de kavelruilen rond 25 ha. Vanaf de invoering van de kavelruilregeling is er geen belangstelling meer voor nieuwe ruilverkavelingen bij overeenkomst waar het ging om blokken van 500 – 2.000 ha en waarvan de totstandkoming en uitvoering erg veel tijd vergde.

5.5 Bureau Beheer Landbouwgronden

Door de inwerkingtreding van de Wet Agrarisch Grondverkeer verricht het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL) met ingang van 1 januari 1983 alle taken die voorheen door de Stichting Beheer Landbouwgronden (SBL) werden verricht, alsmede enkele nieuwe taken die voortvloeien uit de inwerkingtreding van deze wet. Tot de taken van het Bureau Beheer Landbouwgronden behoren onder andere het verkrijgen, tijdelijk beheren en vervreemden van gronden.

Deze werkzaamheden worden met name verricht in opdracht van het Ministerie van Landbouw en Visserij en het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. De gronden worden aangekocht binnen daartoe aangewezen aankoopgebieden. Voorts kunnen ook opdrachten van andere ministeries, van lagere overheidslichamen en organisaties die met overheidsgelden werken, zoals de particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties, worden uitgevoerd.

Bij de aan te koop gronden zijn te onderscheiden: gronden die een agrarische bestemming behouden en die waarvoor een andere bestemming is beoogd, zoals bebossing en landschapsbouw, bufferzones, reservaatvorming en recreatie-voorzieningen. De aangekochte gronden worden indien en zolang dat nodig is tijdelijk door het BBL beheerd en daarna aan de beoogde eigenaar overgedragen. Het BBL koopt bij voorkeur geen gebouwen aan. Voorzover aankoop daarvan krachtens bepaalde regelingen of afspraken noodzakelijk is, worden deze gebouwen zo snel mogelijk verkocht aan derden zowel voor agrarische doeleinden als met het doel deze aan het agrarisch gebruik te onttrekken.

Naast eigendomsrechten van grond verwerft het Bureau ook pachtrechten. Dit laatste komt voor als de eigenaar-verpachter zijn grond niet wenst te verkopen, maar wel wil meewerken aan het overdragen van de pachtrechten.

Grondtransacties van het BBL voor landbouwdoeleinden vinden voor een belangrijk deel plaats in het kader van de landinrichting. De mogelijkheden van aankoop worden onder meer ondersteund door de regeling afkoop toedelingsrechten in landinrichtingsgebieden. Voor het welslagen van een ruilverkaveling is grond nodig ten einde een evenwichtig toedelingsplan op te kunnen stellen en bedrijfsvergroting bij boerderijverplaatsing en andere voorzieningen te realiseren.

Verder zijn er een aantal bijzondere regelingen waarbij het BBL bij aankoop van grond wordt betrokken. Dit betreft:

- de groundbankregeling. In het kader van een financieringsregeling bij overname van een agrarisch bedrijf koopt het BBL de betreffende bedrijfsoppervlakte grond aan – of een gedeelte daarvan – en geeft deze vervolgens in erfpacht uit aan betrokkenen;
- beëindigingsregeling van het O & S-fonds voor de landbouw;
- domeinverplaatsing. Dit betreft overplaatsing van bedrijven gelegen in BBL-aankoopgebieden (ruilverkavelingen, reservaatgebieden, etc.) naar de IJsselmeerpolders.

Bij vergroting van bedrijven in landinrichtingsgebieden wordt de hiervoor bestemde grond aan de betreffende boer verkocht tegen de actuele marktwaarde of in erfpacht uitgegeven op basis van de groundbankregeling. Gronden die buiten de ruilverkaveling liggen, verkoopt het BBL via het zogenaamde inschrijvingssysteem tegen een vastgestelde prijs, waarbij de toewijzing plaatsvindt met inschakeling van een Provinciale Adviescommissie.

Het bezit van het BBL, te beschouwen als werkvoorraad, is vrij stabiel en belooft de laatste jaren een totale oppervlakte tussen de 45.000 en 50.000 ha. De totale jaarlijkse grondaankopen door het BBL omvatten de laatste jaren gemiddeld ongeveer 5.000 ha.

Beheersregelingen

De uitvoering van de beheersregelingen op basis van de Beschikking Beheersovereenkomsten 1983 is opgedragen aan het BBL. Op grond van deze beschikking, een uitvloeisel van de regeringsnota betreffende de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud (Relatienota, 1975), kunnen beheersovereenkomsten worden gesloten met landbouwers in gebieden met een door de Commissie Beheer Landbouwgronden vastgesteld beheersplan. Een beheersovereenkomst houdt in dat een beheersvergoeding, die kan oplopen tot meer dan f 1.000 per ha, wordt verstrekt aan landbouwers die bepaalde handelingen nalaten dan wel verrichten – bijvoorbeeld het verleggen van de maaidatum in verband met broedende weidevogels – in het kader van de agrarische bedrijfsvoering, die uit een oogpunt van beheer van natuur en landschap wenselijk zijn. Vanaf 1981, toen de eerste beheersovereenkomst tot stand kwam, tot juli 1987 hebben ruim 1.150 agrariërs voor circa 7.800 ha beheersovereenkomsten gesloten. Doelstelling van het relatienota-beleid is dat uiteindelijk circa 200.000 ha relatienota-gebied zal worden aangewezen.

Bijdrageregeling probleemgebieden

Door het BBL wordt de EG-richtlijn (75/268) betreffende de landbouw in bergstreken en in sommige probleemgebieden, de zogenaamde 'bergboerenregeling' uitgevoerd. Op grond van deze richtlijn is in 1982 de 'Beschikking bijdragen probleemgebieden' vastgesteld. De regeling beoogt door middel van compenserende vergoedingen een inkomensondersteuning aan boeren te verlenen die bij de bedrijfsvoering natuurlijke handicaps ondervinden zoals regelmatige wateroverlast, aanwezigheid van heggen, houtwallen, enz. en die deze handicap instandhouden. De gebieden die in aanmerking komen beperken zich in de praktijk tot de weidegebieden en zijn over het algemeen dezelfde als waar men op grond van voorenvermelde beheersregeling een beheersovereenkomst kan aangaan.

De jaarlijkse vergoeding bedraagt maximaal f 180,— per ha. Per 30 juni 1987 waren met 620 agrariërs overeenkomsten gesloten die betrekking hadden op een totale oppervlakte van circa 4.600 ha.

Grondbank

Nadat in 1971 de grondbankregeling als proef was gestart kreeg deze in 1976 een definitief karakter. De huidige uitvoeringsbepalingen van de grondbankregeling zijn neergelegd in het Besluit Grondbankstelsel, de Beschikking Grondbankstelsel en de Be-

schikking Uitgiftevoorwaarden Grondbankstelsel, die in werking zijn getreden per 1 januari 1983. De grondbankregeling is een financieringsregeling en beoogt voor ondernemers in de landbouw (akkerbouw, veehouderij, gemengd bedrijf) de financieringslasten te verlichten bij overname van grond. In dit kader gaat het BBL over tot aankoop van de bedrijfsgrond en geeft vervolgens deze in erfpacht uit aan betrokkene tegen betaling van een jaarlijkse canon. De uitvoering van de grondbankregeling is op drie categorieën agrarische ondernemers van toepassing. Dit betreft:

- bedrijfsovername van ouders door één of meer kinderen;
- grondaankoop van verpachter door de pachter;
- vergroting van de bedrijfsoppervlakte.

Om voor financiering door middel van de grondbankregeling in aanmerking te komen, gelden een aantal voorwaarden. Voorwaarden worden gesteld ten aanzien van leeftijd en vakmanschap van de ondernemer, oppervlakenormen (minima en maxima), herkomst grond, verkavelingssituatie, bedrijfsresultaten, etc. De jaarlijkse door de erfpachter te betalen canon bedraagt 2,5% van de aankoopsom of de prijs van pachtvrij te aanvaarden grond. Deze erfpachtcanon kan om de zes jaar worden herzien.

De animo bij agrariërs om voor de Grondbankregeling in aanmerking te komen was aanvankelijk (vanaf 1976) niet groot. Nadat in latere jaren de voorwaarden waren versoepeld nam de belangstelling sterk toe, mede als gevolg van de gestegen grondprijzen en het hoge renteniveau (1980-1981). In deze jaren moest binnen enkele maanden na aanvang van het nieuwe jaar de mogelijkheid tot het indienen van aanvragen worden stopgezet wegens uitputting van de beschikbare middelen.

Dit heeft er toe geleid dat sinds 1984 de regeling om budgetaire redenen is opgeschort. De regeling is sindsdien beperkt tot de categorie bedrijfsvergroting in landinrichtingsgebieden, met grond uit bestaand bezit van het BBL, en in beheersgebieden, als tegelijkertijd een beheersovereenkomst met het BBL wordt gesloten. Van 1976 tot en met 1986 zijn in totaal 690 grondbankaanvragen, waarvan circa 80% voor bedrijfsvergroting en circa 20% voor bedrijfsovername, goedgekeurd.

5.6 Bijstandsregelingen

5.6.1 Bijstandsbesluit Zelfstandigen

In de loop van de jaren zijn enkele bijstandsregelingen voor zelfstandigen ingevoerd. In 1965 werd de toen bestaande regeling voor zelfstandigen ondergebracht in de Algemene Bijstandswet onder de naam Rijksgroepsregeling Zelfstandigen (RZ); in oktober 1977 trad het besluit inzake de Rijksgroepsregeling Oudere

Zelfstandigen (ROZ) in werking en met ingang van mei 1985 werd een regeling van kracht voor startende zelfstandigen.

Om de regelingen beter af te stemmen op de uitgangspunten van de Algemene Bijstandswet en om nauwer aan te sluiten bij de bepalingen voor de andere bijstandsgerechtigden zijn genoemde regelingen met ingang van 1 januari 1987 vervangen door het Bijstandsbesluit Zelfstandigen (BZ).

Op de RZ-regeling, bedoeld voor zelfstandigen met een levensvatbaar bedrijf die in tijdelijke financiële moeilijkheden verkeerden of dreigden te geraken, is door de agrarische sector een groot beroep gedaan bij calamiteiten zoals bij abnormaal veel regen in de herfst van 1974 in het zuidwesten van het land en de uitzonderlijke droogte in 1976. Ook nam de RZ-hulp toe als gevolg van een slechte situatie in diverse veehouderijsectoren in het begin van de jaren tachtig. Naar verhouding waren de aan agrariërs verstrekte periodieke uitkeringen niet van grote betekenis, terwijl renteloze leningen en kapitaalverstrekkingen om niet – behoudens de calamiteiten zoals na de droogte in 1976 – slechts in zeer geringe mate voorkwamen.

Van de ROZ-regeling, die was bedoeld voor zelfstandigen van 58 tot 65 jaar die een te laag inkomen uit hun bedrijf haalden om in het noodzakelijke levensonderhoud te voorzien en niet voor RZ-hulp in aanmerking kwamen, is slechts weinig gebruik gemaakt. Eind 1985 waren er totaal circa 250 zelfstandigen, zowel uit het midden- en kleinbedrijf als uit de agrarische sector, die een periodieke uitkering ontvingen.

Voornamelijk in de agrarische sector vormde de hoogte van het eigen vermogen, in de vorm van onroerend goed, nogal eens een hinderpaal om een uitkering te verkrijgen.

Het in 1987 in werking getreden Bijstandsbesluit Zelfstandigen (BZ) verleent hulp ter oplossing van financiële problemen voor vier onderscheiden groepen zelfstandigen tot de leeftijd van 65 jaar. Dit zijn:

– gevestigde zelfstandigen met tijdelijke financiële problemen.

Voorwaarde voor hulpverlening is dat het bedrijf levensvatbaar is en de normale kredietmogelijkheden bij een bank – ook met garantie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw – zijn uitgeput en ook niet op andere wijze kan worden geholpen.

Hulp wordt verleend in de vorm van bedrijfskapitaal of een periodieke uitkering. Bedrijfskapitaal kan worden verstrekt tot een maximum van f 200.000 tegen een normale rente. De lening moet meestal in tien jaar worden afgelost.

Of er een periodieke uitkering (gift) verstrekt kan worden is mede afhankelijk van de grootte van het eigen vermogen van de zelfstandige. Het is slechts mogelijk als het eigen vermogen niet

meer bedraagt dan f 75.700 of, als dat toch het geval is, niet meer bedraagt dan 30% van het geïnvesteerde vermogen met een maximum van f 250.000.

- zelfstandigen van 55 jaar en ouder met een ontoereikend inkomen. Voor deze oudere zelfstandigen geldt niet de eis dat het bedrijf levensvatbaar moet zijn. Wel moet het bedrijf de komende jaren naar verwachting minstens f 10.000 bedrijfswinst opleveren. De oudere zelfstandige kan in dat geval een aanvulling op het inkomen krijgen tot bijstandsniveau. Zo nodig kan maximaal f 15.000 bedrijfskapitaal worden verstrekt. Is het eigen vermogen groter dan f 175.000, dan komt betrokkene niet voor bijstand in aanmerking.
- uitkeringsgerechtigden die zich als zelfstandige gaan vestigen. Als op basis van een goed ondernemersplan de levensvatbaarheid van een beginnend bedrijf is vastgesteld, dan kan als startkapitaal een rentedragende lening van maximaal f 25.000 worden verstrekt. Voor de starter vervalt de lopende uitkering en krijgt daarvoor in de plaats een aanvullende uitkering op de inkomsten tot bijstandsniveau gedurende maximaal 18 maanden.
- zelfstandigen die op korte termijn hun bedrijf beëindigen. Zelfstandigen die met hun bedrijf willen stoppen, omdat het niet meer levensvatbaar is, kunnen in aanmerking komen voor een aanvulling op het inkomen voor levensonderhoud gedurende maximaal 12 maanden.

Aanvragen in het kader van de BZ-regeling moeten worden ingediend bij de sociale dienst van de gemeente.

5.6.2 Eenmalige Uitkering Zelfstandigen

Sinds eind 1981 is een wettelijke maatregel van het Ministerie van Economische Zaken van kracht waarbij aan huishoudens, als gevolg van geleden koopkrachtverlies, een eenmalige uitkering kan worden verleend. Aanvankelijk gold deze regeling alleen voor werknemers en uitkeringstrekkenden, die minder dan het minimuminkomen verdienen. Bezorgdheid over de inkomenspositie onder de zelfstandigen heeft er toe geleid dat ook voor hen een regeling werd getroffen. Voor het eerst is de regeling van toepassing verklaard voor het belastingjaar 1982. De hoogte van de uitkering beliep voor gehuwden en samenwonenden maximaal f 450; voor alleenstaande zelfstandigen met thuiswonende kinderen met kinderbijslag f 400 en voor ongehuwde zelfstandigen f 300. In de jaren 1982 tot en met 1984 ontvingen jaarlijks ongeveer 27.000 agrariërs een EUZ-uitkering. In 1985 was dit aantal ruim 15.000. De grootte van de uitkering ligt ieder jaar op een ander niveau en het recht op uitkering is bovendien soms afhankelijk van een verkregen uitkering in het voorgaande jaar. Voor agrariërs wordt de rege-

ling uitgevoerd door de Stichting tot Uitvoering van Landbouwmaatregelen (STULM).

5.6.3 I.O.A.Z. regeling

Vanaf 1 juli 1987 is de regeling 'Inkomensvorming oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen' (IOAZ) van kracht. Deze regeling behelst een inkomensaanvulling voor zelfstandigen met een inkomen dat duurzaam beneden het sociaal minimum ligt en die op grond daarvan hun bedrijf of beroep beëindigen. De IOAZ is een zuiver sociale regeling en bevat dus geen structurelementen; wel is er de verplichting tot het zoeken van ander werk.

5.7 Fiscale regelingen

In deze paragraaf zal enige aandacht worden geschonken aan de WIR en de FOR en aan een aantal fiscale regelingen die specifiek voor de agrarische sector zijn opgesteld. De WIR en de FOR gelden weliswaar voor alle zelfstandigen doch beïnvloeden in het bijzonder de kredietbehoefte van de ondernemingen.

5.7.1 Wet Investeringsrekening

De overheid heeft de mogelijkheid door middel van de Wet Investeringsrekening (WIR), die op 24 mei 1978 in werking is getreden, de bedrijfsinvesteringen naar omvang en richting te beïnvloeden. Zij doet dit door het toekennen van premies die worden uitgedrukt in een percentage van de verrichte investeringsbedragen. De WIR-premies bestaan uit de basispremie en de toeslagen hierop. Tot eind 1983 waren er verschillende basispremies voor de onderscheiden categorieën bedrijfsmiddelen, te weten voor nieuwe gebouwen 14%, voor bestaande gebouwen 8% en voor installaties en overige bedrijfsmiddelen 12%. Met ingang van 1984 bedraagt de basispremie voor alle bedrijfsmiddelen die voor de premie in aanmerking komen 12,5%. Naast deze basispremie kent de WIR verschillende toeslagen. Deze toeslagen zijn gekoppeld aan bepaalde doelstellingen, wat uit de benaming ervan blijkt: kleinschaligheidstoeslag, energietoeslag en milieutoeslag. De kleinschaligheidstoeslag is 6% op investeringen beneden circa f 49.000 (1987) in een jaar en dit percentage neemt af naarmate de investeringen hoger zijn. Bij een investering van ruim 1,1 miljoen gulden (1987) is het percentage nul. De milieutoeslag waarvan de percentages liggen tussen 3 en 15% is met ingang van 1 januari 1987 met drie jaar verlengd. De energietoeslag voor de daarvoor in aanmerking komende investeringen beloopt in het algemeen 10%, in sommige ge-

vallen 15 of 25%. Van de WIR-premie zijn uitgesloten aankoop van grond en kippen. De minister streeft er naar om ook andere landbouwhuisdieren uit te sluiten. Dit houdt verband met de produktie beperkende maatregelen van melk (superheffing) en de mestproblematiek.

Als het bedrijfsmiddel, waarover basispremie en toeslagen zijn ontvangen, binnen een bepaalde tijd wordt verkocht (desinvestering) moet een deel van de premie en toeslagen worden terugbetaald.

De WIR-bedragen worden verrekend via de aanslag inkomsten- of vennootschapsbelasting. Met ingang van 1 mei 1986 is de negatieve aanslag inzake verrekening vervallen, dat wil zeggen dat over investeringen vanaf die datum waarover recht op WIR-premie is ontstaan, geen uitbetaling zal plaatsvinden voorzover de premie de aanslag van de inkomstenbelasting overschrijdt. Wel kan verrekening plaatsvinden met belastingaanslagen van voorgaande en opvolgende jaren.

Toen nog sprake was van een negatieve aanslag en uitbetaling van de WIR-premie lang op zich liet wachten, werd de voorfinanciering in de praktijk meestal opgelost door middel van een tijdelijke lening, met als zekerheid cessie op de desbetreffende WIR-premie. Het belang van het systeem van cessie van WIR-premies is door de afschaffing van de negatieve aanslag grotendeels verloren gegaan. De WIR heeft de investeringen in de agrarische sector aanvankelijk sterk bevorderd, vooral ook omdat in de eerste jaren een bijzondere regionale toeslag van toepassing was, waardoor de totale WIR-premie kon oplopen tot bijna 50% van de investering.

Omtrent de omvang van de totale WIR-premies, die zijn toegekend aan de bedrijven in land- en tuinbouw, zijn slechts globale gegevens bekend. Daar de jaarlijkse uitgekeerde bedragen variëren tussen de 300 miljoen gulden en 800 miljoen gulden zal het totaal sinds 1978 de 3 miljard gulden zijn gepasseerd.

5.7.2 Fiscale Oudedagsreserve voor Zelfstandigen

De Fiscale Oudedagsreserve voor Zelfstandigen (FOR) is in 1973 ingevoerd. Sindsdien hebben in Nederland gevestigde ondernemers – derhalve ook agrariërs – de mogelijkheid in eigen beheer een oudedagsvoorziening op te bouwen, die bovendien tegemoet komt aan de financieringsbehoefte van de onderneming. De FOR is geen oudedagsvoorziening in de gebruikelijke zin van het woord, maar een vorm van belastinguitstel. In de toekomst zal namelijk in principe inkomstenbelasting verschuldigd zijn over de gevormde oudedagsreserve. De jaarlijkse toevoeging aan de FOR is van toepassing voor ondernemers in de leeftijd van 18 tot en met 64 jaar. Toevoeging vindt plaats per ondernemer en is niet verplicht. In 1987 zijn

de volgende bedragen van toepassing: 11,5% van de winst tot f 59.316, vermeerderd met 10% van de winst die daarboven uitgaat. Het minimumbedrag van de jaarlijkse toevoeging aan de reserve is in 1987 f 1.070 en het maximumbedrag f 16.838.

De gevormde oudedagsreserve mag de fiscale boekwaarde van het eigen vermogen in de onderneming niet te boven gaan; een overschrijding wordt toegevoegd aan de winst. De uitgestelde belastingheffing komt aan de orde bij het staken of overdragen van de onderneming of bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Verder uitstel van belastingheffing over de FOR-reserve kan verkregen worden door een stamrecht (een recht dat periodieke opbrengsten oplevert, bijvoorbeeld een lijfrente) aan te kopen bij een verzekeringsmaatschappij of bij de koper van het bedrijf. Belangrijk is voorts dat bij de afrekening eventueel het bijzondere tarief (20-54%) toepassing kan vinden en er geen belastingheffing plaatsvindt voor zover nog gebruik gemaakt kan worden van de vrijstelling voor stakingswinst van f 20.000. De aanwending van het gereserveerde bedrag is niet aan beperkingen onderhevig.

5.7.3 Landbouwwijstelling

Winst behaald bij verkoop van onroerend goed dat behoort tot het vermogen van een onderneming, valt onder de inkomsten- of vennootschapsbelasting. Behoort het onroerend goed tot het privévermogen dan wordt het behaalde voordeel niet belast.

Voor de waardeveranderingen van landbouwgronden, die in het eigen landbouwbedrijf worden gebruikt en dus tot het ondernemersvermogen behoren, geldt de zogenaamde landbouwwijstelling.

Over deze waardeveranderingen, mits deze het gevolg zijn van een algemene prijsstijging, geldontwaarding of grote vraag naar landbouwgrond, behoeft geen belasting te worden betaald. Voorzover de waardeverandering is ontstaan in de uitoefening van het bedrijf, zoals grondverbetering en drainage, is deze wel belast.

De landbouwwijstelling is alleen van toepassing op grond (eigendom, erfpachtsrecht, vruchtgebruik) met inbegrip van ondergrond van de opstallen. Sinds de wetswijziging van 1986 is de landbouwwijstelling niet meer van toepassing op de waardeverandering die verband houdt met aanwending van de grond buiten de land- en tuinbouw, bijvoorbeeld voor woningbouw en wegeaanleg.

5.7.4 Pachtersvoordeel

Het pachtersvoordeel ontstaat bij aankoop van grond door de pachter van de verpachter en is het verschil tussen de door de pachter te betalen prijs en de hogere verkoopwaarde van de grond in vrij opleverbare staat op dat moment. Dit pachtersvoordeel valt

niet onder de werking van de landbouwwijstelling en wordt belast zodra het wordt gerealiseerd (verkoop grond of beëindiging bedrijfsvoering).

Omdat de heffing over het pachtersvoordeel een belemmering vormt bij bedrijfsopvolging binnen de familiekring voor wat betreft de financieringsmogelijkheden (lening ouders aan opvolger), is hiervoor een regeling getroffen. Volgens deze regeling kan dit pachtersvoordeel voor de heffing van inkomstenbelasting op verzoek worden doorgeschoven naar de opvolger.

5.7.5 Overdracht tegen agrarische waarde

De overname van grond bij bedrijfsopvolging binnen de familiekring vindt meestal plaats tegen een belangrijk lagere prijs dan de vrije verkeerswaarde. De reden is dat de vrije verkeerswaarde te hoog is voor het lonend exploiteren van het bedrijf omdat de financieringslasten te hoog worden. Overdracht tegen een passende prijs, ook wel agrarische waarde genoemd, is reeds vanouds een gewoonte en wordt dan ook geaccepteerd door de fiscus, zonder er verdere consequenties aan te verbinden.

5.7.6 Overdrachtsbelasting

Bij aankoop van onroerend goed of van zakelijk recht daarop moet de koper een overdrachtsbelasting van 6% betalen. Voor de agrarische sector zijn er enkele vrijstellingen ten aanzien van deze belasting. Het betreft met name de overdracht van het bedrijf door ouders aan kinderen en de aankoop van naburig land. Om voor deze vrijstelling in aanmerking te komen moet aan een aantal voorwaarden worden voldaan.

6. De organisatie van het landbouwkrediet

6.1 Inleiding

De belangrijkste organisatie op het gebied van het landbouwkrediet is de Raiffeisen-Boerenleenbank (afgekort Rabobank). Ongeveer 90% van het aan de agrarische sector verstrekte bankkrediet is afkomstig van de Rabobanken. Het andere gedeelte, $\pm 10\%$, is afkomstig van algemene banken.

Dit hoofdstuk is beperkt tot de bespreking van de Rabobankorganisatie, gezien het grote aandeel dat zij heeft in de verstrekking van kredieten en leningen aan de agrarische sector.

Door de snelle vergroting van de transportmogelijkheden ter zee en ter land in de tweede helft van de 19e eeuw, werd Europa bereikbaar voor de produkten van ver uiteengelegen landbouwgebieden over de gehele wereld. De massale stroom van landbouwprodukten naar Europa bracht een enorme prijsdaling met zich mee.

Tussen de jaren 1870 en 1895 daalden de graanprijzen tot minder dan de helft van hun vroegere niveau. Na 1885 daalden, doordat vele akkerbouwbedrijven omgezet waren in veeteeltbedrijven, ook de zuivelprijzen en de vleesprijzen in ons land.

De crisis in de landbouw bracht een enorme geldnood onder de boeren met zich mee, hetgeen leidde tot sociale wantoestanden, zoals kopen op afbetaling, leningen tegen woekerrente en financiële afhankelijkheid van de alleenstaande boeren tegenover reizende handelaren en winkeliers.

In 1888 wees een door de regering ingestelde studiec ommissie op de noodzaak van een goed georganiseerd landbouwkredietwezen, dat echter door de belanghebbenden zelf zou moeten worden opgezet. Aanbevolen werd de oprichting van kredietcoöperaties naar het voorbeeld van de Raiffeisenbanken in Duitsland.

In 1896 kwamen de eerste coöperatieve boerenleenbanken tot stand, gebaseerd op de grondslagen van de Duitse Raiffeisenbanken. Reeds in 1898 kwamen de plaatselijke coöperatieve banken tot een vorm van samenwerking in twee centrale banken (de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank). Dat er twee centrale banken werden opgericht, heeft diverse oorzaken. Ten eerste de strijd om de rechtsvorm: bij de Centrale Raiffeisenbank waren alleen boerenleenbanken aangesloten die als coöperatieve verenigingen waren opgericht; bij de Centrale Boerenleenbank waren ook boerenleenbanken aangesloten, die als koninklijk goedgekeurde (dus niet-coöperatieve) vereniging waren opgericht. Ten tweede de kwestie van het confessionalisme: de Centrale Boerenleenbank was de centrale bank voor de 'confessio-

nele' banken, de Centrale Raiffeisenbank was de centrale bank voor de 'algemene' banken. Ten derde de bestaansmogelijkheid voor twee centrales in een tijd van grotere geografische afstanden: één centrale (de Centrale Raiffeisenbank) in het noorden; één centrale (de Centrale Boerenleenbank) in het zuiden. In 1970 besloten de twee centrale banken te gaan streven naar een zo nauw mogelijke samenwerking.

Het vestigingsbeleid was in feite het aangrijpingspunt om tot een fusie te komen. Langzamerhand groeide het inzicht, dat uit een oogpunt van efficiency en concurrentie ten opzichte van de niet-coöperatieve bankinstellingen een fusie noodzakelijk was. Bovendien vormden de redenen, die destijds leidden tot de oprichting van twee centrales, geen belemmeringen meer om tot een fusie over te gaan.

In 1972 resulteerde het besluit van 1970 om tot een zo nauw mogelijke samenwerking te komen in de oprichting van één nieuwe centrale bank als organisatie voor alle plaatselijke boerenleenbanken/raiffeisenbanken in Nederland, namelijk de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA. Sinds juni 1980 presenteert de centrale Rabobank zich zowel in het binnen- als in het buitenland onder de naam 'Rabobank Nederland'. De beide vroegere centrale banken brachten daarin hun activa en passiva om vervolgens zelf in liquidatie te gaan (december 1972).

Het aantal banken, aangesloten bij de centrale bank, bedroeg per 31 december 1972 1187. Door onderlinge fusies is dit aantal verminderd tot 930 (eind 1986). Het aantal vestigingspunten (kantoren en zittingen) bedraagt circa 3.450.

6.2 De juridische organisatie van de Rabobank

In de juridische organisatie van de Rabobankorganisatie onderscheidt men:

- de plaatselijke Rabobanken: zelfstandige coöperatieve banken met elk een eigen beperkt geografisch gebied, waarbinnen zij activiteiten ontplooiën en leden hebben wonen en
- de centrale Rabobank oftewel Rabobank Nederland: een afzonderlijke coöperatieve instelling (top-coöperatie), die optreedt als belangenbehartigster van de plaatselijke Rabobanken in Nederland. Alle plaatselijke Rabobanken zijn lid van Rabobank Nederland.

Voorts werken de Rabobanken samen in diverse andere (gelieerde) instellingen, waarvan de voornaamste zijn:

- de Rabohypotheekbank NV:
- de Lage Landen NV.

6.2.1 De plaatselijke Rabobanken

De plaatselijke Rabobanken zijn alle coöperatieve verenigingen. De plaatselijke Rabobank is dus geen afdeling, bijkantoor of vestiging van Rabobank Nederland, maar een juridisch zelfstandige instelling. De plaatselijke Rabobank heeft ten doel financiële diensten te verrichten in het belang van haar leden. Het hoofdbestanddeel van deze werkzaamheden bestaat uit het verstrekken van leningen en kredieten. Daartoe worden de benodigde gelden aangetrokken.

Het lidmaatschap van de plaatselijke Rabobank staat open voor zowel natuurlijke personen als rechtspersonen. Hierbij wordt geen onderscheid gemaakt of zij wel of niet werkzaam zijn in de agrarische sector. Om in aanmerking te komen voor een lening of krediet is men – indien het gaat om de financiering ten behoeve van een beroep of bedrijf – verplicht lid te worden.

De belangrijkste kenmerken van de plaatselijke Rabobanken zijn:

- De aansprakelijkheid van de leden

De leden zijn aansprakelijk voor eventuele verliezen of tekorten van hun plaatselijke bank en wel voor gelijke delen van het tekort. Deze aansprakelijkheid is echter beperkt tot een maximum van f 5.000 per lid. De aansprakelijkheid treedt in de plaats van een inbreng aan contant kapitaal.

Samen met de reserves die de banken in de loop van de jaren uit de gemaakte winsten opbouwden, levert de aansprakelijkheid een bijdrage aan de soliditeit van de eigen kredietinstelling. De ledenaansprakelijkheid vormt een extra aansporing tot een voorzichtig bankbeleid bij de Rabobanken.

Sedert de oprichting van de coöperatieve banken behoefde er dan ook nooit een beroep te worden gedaan op de aansprakelijkheid van de leden.

- Reservering van de winst

De winst wordt niet uitgekeerd aan de leden, maar moet aan de reserves worden toegevoegd. Deze bepaling is bedoeld om de coöperatieve banken de gelegenheid te geven eigen vermogen te vormen, dat zij nodig hebben zowel om eventuele verliezen te dragen als om de uitbouw van haar dienstbetoon in de plaatselijke gemeenschap mogelijk te maken. Dit reserveringsbeleid is bovendien noodzakelijk in verband met de solvabiliteitseisen van de Nederlandsche Bank. Slechts een gering gedeelte van de winst is van de verplich-

ting tot reservering uitgezonderd. Dat gedeelte mag echter alleen voor doeleinden van algemeen belang worden besteed.

Elke plaatselijke Rabobank heeft drie organen:
de Algemene Vergadering;
de Raad van Toezicht;
het Bestuur.

– De Algemene Vergadering

De Algemene Vergadering moet tenminste eenmaal per jaar bijeen geroepen worden. Zij is voor alle leden toegankelijk. Tot haar taak behoort het benoemen, schorsen en ontslaan van de leden van de Raad van Toezicht en het Bestuur, alsmede de vaststelling van de balans en de verlies- en winstrekening.

– De Raad van Toezicht

De Raad van Toezicht heeft als taak toe te zien op het Bestuur van de bank, met name op de naleving van de bestaande wettelijke voorschriften, van de statuten en van het huishoudelijk reglement, alsmede van de voorschriften en regels van Rabobank Nederland. Verder zijn er activiteiten van het Bestuur, die de goedkeuring van de Raad van Toezicht behoeven. Genoemd kunnen worden de begroting zoals die elk jaar door het Bestuur wordt opgemaakt, de rente- en provisie tarieven van de bank, de voor het personeel geldende arbeidsvoorwaarden, de benoeming van de directieleden en dergelijke.

De leden van de Raad van Toezicht hebben zitting voor ten hoogste vijf jaar. Zij zijn herkiesbaar tot de leeftijd van 70 jaar. Elk jaar treedt zo mogelijk een zelfde aantal leden af. Het aantal leden in de Raad wordt door elke plaatselijke bank afzonderlijk bepaald.

– Het Bestuur

Het bestuur en de vertegenwoordiging van de bank zijn – behoudens beperkingen volgens de statuten – opgedragen aan het Bestuur. Het Bestuur van elke aangesloten bank bestaat uit tenminste drie leden. De zittingsperiode van de bestuursleden loopt uiteen van drie tot hoogstens vijf jaar. Elk jaar treedt zo mogelijk een zelfde aantal bestuursleden af. Hervierkiezing is mogelijk tot de leeftijd van 70 jaar.

Het Bestuur is verantwoordelijk voor de verstrekking van leningen en kredieten en voor de vaststelling van de daarbij te verlangen zekerheden. Voor bepaalde kredieten of leningen is goedkeuring vereist van Rabobank Nederland.

Bij de behandeling van de Raad van Toezicht is reeds vermeld dat het Bestuur voor een aantal beslissingen – niet liggend op het gebied van de kredietverlening – de goedkeuring nodig heeft van de raad van Toezicht.

Directie

De leiding over de dagelijkse gang van zaken is bij de plaatselijke Rabobank opgedragen aan één of meer directeuren. Deze directeur(en) wordt (worden) door het Bestuur onder de goedkeuring van de Raad van Toezicht benoemd. De directie is jegens het Bestuur verantwoordelijk voor de wijze waarop de dagelijkse leiding bij de plaatselijke Rabobank wordt uitgeoefend.

Voor de uitoefening van de dagelijkse leiding beschikt de directie over de benodigde bevoegdheden, die haar door het Bestuur moeten zijn verleend.

6.2.2 Rabobank Nederland

Rabobank Nederland heeft tot taak de belangen van haar leden, dat wil zeggen alle plaatselijke Rabobanken in Nederland, te behartigen door de instandhouding en ontwikkeling van de bestaande coöperatieve banken, eventueel ook door de oprichting van nieuwe coöperatieve banken en door de uitoefening van het bankbedrijf in de ruimste zin van het woord.

Aan de omschrijving van de doelstelling is toegevoegd: mede ter financiering van het agrarisch bedrijfsleven. Daaruit blijkt, dat de coöperatieve banken de financiering van de agrarische sector nog steeds als een belangrijk element van hun doelstelling beschouwen, maar dat zij niet meer – zoals vroeger – uitsluitend op de agrarische sector gericht zijn.

Gezien hun afkomst en gespecialiseerde kennis op het terrein van de agrarische financiering, zullen de coöperatieve banken echter voor de landbouw de belangrijkste financieringsbron blijven. Rabobank Nederland beheert de liquiditeiten van de plaatselijke banken. Zij zorgt dat daarvan een optimaal gebruik kan worden gemaakt.

Rabobank Nederland heeft een aandelenkapitaal. Dit kapitaal is verdeeld in aandelen van f 1.000 nominaal, die door de leden zijn volgestort. Elke plaatselijke bank is verplicht, afhankelijk van het gemiddelde totaal van haar drie laatste jaarbalansen, aandelen te nemen in het kapitaal van de centrale bank. Eind 1986 was het aandelenkapitaal van de centrale bank ± 830 miljoen gulden groot.

Het lidmaatschap van de centrale bank staat open voor coöperatieve banken, waarvan de statuten door de centrale bank zijn goed-

gekeurd. Het lidmaatschap brengt met zich mee, dat de plaatselijke bank zich houdt aan regels en voorschriften die worden gegeven met het oog op de samenwerking tussen de gezamenlijke coöperatieve banken in Nederland. Daar vloeit onder meer als een van de belangrijkste regels uit voort dat zij haar overvloedige middelen toevertrouwt aan Rabobank Nederland.

Door haar lidmaatschap verzekert de plaatselijke bank zich van de steun van een grote landelijke organisatie van banken en verwerft zij het recht om aan de Algemene Vergadering deel te nemen, daar voorstellen te doen, deel te nemen aan het overleg en mede te beslissen. Verder geeft het lidmaatschap het recht om gebruik te maken van gespecialiseerde diensten van de centrale bank, die de plaatselijke banken rechtskundige bijstand verleent etc. De betreffende activiteiten worden verricht via negen regiokantoren en door de betreffende gespecialiseerde eenheden van de centrale bank.

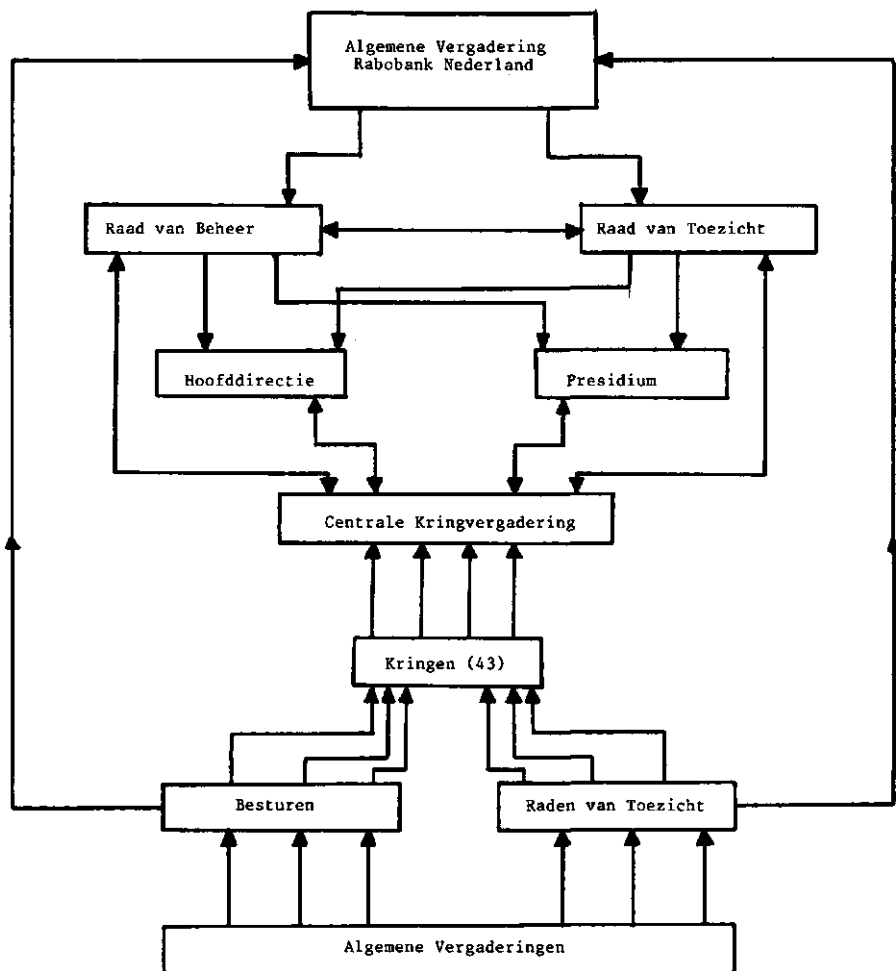
De juridische organisatie van Rabobank Nederland kent als organen (zie ook figuur 6.1):
de Algemene Vergadering;
de centrale Kringvergadering;
de Raad van Toezicht;
de Raad van Beheer;
de Hoofddirectie.

– De Algemene Vergadering

Alle aangesloten banken zijn in de Algemene Vergadering vertegenwoordigd. De Algemene Vergadering beslist onder andere over de goedkeuring van het beleid en over de vaststelling van statuten en huishoudelijk reglement van de centrale bank. Besluiten worden door de Algemene Vergadering genomen met volstreekte meerderheid van de uitgebrachte geldige stemmen. De stem van een bank heeft in de Algemene Vergadering meer gewicht, naar gelang haar balanstotaal groter is. Het aantal stemmen per bank varieert hierbij van 1 tot 10 stemmen.

– De Centrale Kringvergadering

Daar de organisatie te groot is voor regelmatig onderling contact, hebben de Rabobanken – ten behoeve van hun onderlinge contacten – subgroepen, zogenaamde kringen gevormd. Het Nederlandse grondgebied is daartoe opgedeeld in 43 deelgebieden. De Rabobanken binnen zulke deelgebieden vormen te zamen een kring. Vertegenwoordigers van de kringen – drie per kring – vormen op

Figuur 6.1 Schematisch overzicht van de overleglijnen binnen de Rabobank-organisatie

hun beurt een centraal overleg- en adviesorgaan: de Centrale Kringvergadering. Dit is een overlegorgaan dat ten doel heeft de gedachtenwisseling te bevorderen tussen de plaatselijke banken enerzijds en de centrale leiding in de organisatie anderzijds. Tot haar taak behoort mede het adviseren aan de Algemene Vergadering over alle voorstellen, die in de Algemene Vergadering zullen worden behandeld.

Elk van deze kringen vergadert minstens tweemaal per jaar. De kringvergaderingen kunnen worden bezocht door alle leden van besturen en raden van toezicht, door de directeuren en door één of meer afgevaardigden van de centrale bank. Het aantal stemmen per bank loopt, evenals bij de Algemene Vergadering, uiteen van één tot tien.

Elke kring kiest uit haar midden een bestuur van zes personen, afkomstig van zes verschillende banken uit de kring. Van dit bestuur worden er drie aangewezen, die de kring vertegenwoordigen in de Centrale Kringvergadering.

– De Raad van Toezicht

De Raad van Toezicht van de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA bestaat uit tenminste 11 personen, die allen lid moeten zijn van één der Rabobanken. De leden van de Raad van Toezicht worden gekozen voor vijf jaar door de Algemene Vergadering.

De Raad van Toezicht ziet toe op het beleid van Rabobank Nederland en op de naleving van de wet, de statuten en het huishoudelijk reglement.

Verschillende besluiten van de Raad van Beheer zijn onderworpen aan de goedkeuring van de Raad van Toezicht. Ook houdt de Raad zich bezig met de regeling van geschillen, bijvoorbeeld tussen twee aangesloten banken en met de goedkeuring van verschillende besluiten van de Raad van Beheer.

– De Raad van Beheer en Hoofddirectie

Het bestuur van Rabobank Nederland is toevertrouwd aan twee organen, te weten: de Raad van Beheer en de Hoofddirectie. Tussen deze twee organen bestaat een voortdurend overleg.

– De Raad van Beheer

De Raad van Beheer beslist over alle aangelegenheden betreffende de verhouding tussen Rabobank Nederland en de aangesloten banken, voor zover deze van niet-administratieve en niet-huishoudelijke aard zijn. Bovendien stelt hij richtlijnen vast voor het beleid van de Hoofddirectie.

De Raad van Beheer bestaat uit tenminste vijf en ten hoogste negen leden, die allen lid moeten zijn van één der aangesloten banken. Zij worden gekozen voor vijf jaar door de Algemene Vergadering.

– De Hoofddirectie

De Hoofddirectie heeft de leiding over de dagelijkse gang van zaken. Zij is belast met al die taken, die niet zijn voorbehouden aan de Raad van Beheer. Zij voert alle besluiten uit van de Algemene Vergadering en van de Raad van Beheer. Dé leden van de Hoofddirectie worden benoemd door de Raad van Toezicht, op aanbeveling van de Raad van Beheer.

6.2.3 Gelieerde instellingen

Onder gelieerde instellingen wordt hier verstaan instellingen waarin alle Rabobanken deelnemen.

De bespreking van de gelieerde instellingen is hier beperkt tot de Rabohypotheekbank.

De Rabohypotheekbank NV is een naamloze vennootschap met een aandelenkapitaal van 400 miljoen gulden. De aandelen hebben een nominale waarde van f 1.000. Op de geplaatste aandelen is 25% volgestort. Alle aandelen zijn in het bezit van de centrale bank en de bij haar aangesloten banken.

De Rabohypotheekbank heeft een aanvullende financieringstaak ten behoeve van leden/cliënten van aangesloten banken. Indien de aangesloten banken uit hun eigen werkgebied onvoldoende (lange) middelen kunnen genereren om te voldoen aan de kredietvraag en aan de liquiditeitseisen, gesteld door Rabobank Nederland, sturen zij aanvragen voor hypothecaire geldleningen door naar de hypotheekbank. Wat de liquiditeitseisen betreft is hier de zogenaamde A-grens van belang, dat wil zeggen, als het tegoed van een aangesloten bank bij de centrale bank beneden 25% van de som van de toevertrouwde middelen (de A-grens) daalt, mag deze bank alleen nog kredieten op korte en middellange termijn verstrekken.

De totaal verstrekte hypothecaire leningen beliepen per 31 december 1986 een bedrag van 10 miljard gulden; dit was eind 1973 nog 1 miljard gulden. De benodigde middelen van de Rabohypotheekbank komen zowel van buiten als van binnen de organisatie. Van binnen komen de middelen van de aangesloten banken. Dit zijn middelen, die, nadat is voldaan aan de liquiditeitseisen van de centrale bank, belegd kunnen worden in door de hypotheekbank aangeboden pandbrieven. Deze belegging in pandbrieven is alleen mogelijk, indien er bij een aangesloten bank sprake is van een structureel overschot aan middelen. Van buiten worden middelen aangehouden door plaatsing van onderhandse leningen en ter beurze genoteerde pandbrieven op de kapitaalmarkt.

De middelen op lange termijn beliepen per 31 december 1986 8,9

miljard gulden; per 31 december 1973 was dat nog maar 853 miljoen gulden.

6.3 Deelnemingen van Rabobank Nederland

Bij deze deelnemingen zijn de plaatselijke banken formeel geen partij. Bij de gelieerde instellingen is dit wel het geval. Niettemin hebben de plaatselijke banken invloed op deze deelnemingen als gevolg van het feit dat zij lid zijn van Rabobank Nederland en als zodanig de leiding daarvan kunnen beïnvloeden. De voornaamste deelnemingen van Rabobank Nederland volgen hieronder.

– Financieringsmaatschappij 'De Lage Landen' NV

De financieringsmaatschappij 'De Lage Landen' is een meerderheidsdeelneming van de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA, die 95% van de aandelen bezit.

De financieringsmaatschappij 'De Lage Landen' is opgericht om de mogelijkheid te openen, leningen, die qua looptijd, zekerheid of karakter, niet in de balansopbouw van aangesloten banken passen, te verstrekken. Deze financieringsmaatschappij kan leningen verstrekken, die door haar specifieke deskundigheid en ervaring bij uitstek gerekend kunnen worden tot haar produktenpakket. De financiering door 'De Lage Landen' in de agrarische sector bestaat voornamelijk uit de financiering van werktuigen en installaties. De middelen van de financieringsmaatschappij worden aangehouden op de kapitaalmarkt.

– Buitenlandse steunpunten

In de jaren tachtig zijn door Rabobank Nederland buitenlandse steunpunten opgericht. In 1986 was de Rabobank gevestigd in: de Verenigde Staten van Amerika, de Bondsrepubliek Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, België, Frankrijk, Singapore, Indonesië en Hong-Kong. Hierdoor kan de dienstverlening aan cliënten, die sterk op het buitenland georiënteerd zijn – met name de agrarische handel en industrie – verbeterd worden.

6.4 De dienstverlening

Het dienstenassortiment van de Rabobanken heeft in de jaren dat de coöperatieve landbouwkredietinstellingen bestaan, een grote uitbreiding ondergaan. Deze uitbreiding is drieledig:

– Er heeft een diversificatie binnen het traditionele dienstenpakket plaatsgehad.

Dit traditionele dienstenpakket omvat:

- de verstrekking van leningen en kredieten;
- de aantrekking en het beheer van spaargelden en andere creditgelden;
- de verzorging van het betalingsverkeer.
- Er is sprake van een uitbreiding van diensten, die buiten de traditionele taken van een bank vallen. Als belangrijkste kunnen worden vermeld de behandeling van effectenzaken, de verzekeringsbemiddeling, de bewaring van waarden en de reisbemiddeling.
- De dienstverlening is niet alleen gericht op de agrarische sector, maar ook op andere soorten bedrijven, zoals het midden- en kleinbedrijf en in toenemende mate op het grootbedrijf. Tevens is de kredietverlening aan de particuliere sector (bijvoorbeeld woninghypotheken) van groot belang.

Deze drieledige uitbreiding is onder meer gericht op spreiding van risico van het bedrijf. Deze spreiding is noodzakelijk ten behoeve van de continuïteit van het bedrijf en als zodanig in het belang van haar leden. Bovendien betekent de uitbreiding van de dienstverlening aan de cliënten, dat de Rabobanken zich in haar dienstverlening kunnen meten met de concurrerende bankinstellingen.

In tabel 6.1 is de verdeling van de in 1986 verstrekte nieuwe leningen weergegeven, met tussen haakjes de cijfers voor 1980. Het aandeel van de agrarische bedrijven is in de jaren tachtig gedaald tot onder de 30%. Het hogere percentage in 1986 (31%) vloeit voor een belangrijk gedeelte voort uit een fikse stijging van nieuwe leningen voor de financiering van onderlinge transacties binnen de agrarische sector. Daarom waren ook de aflossingen op bestaande leningen aanzienlijk hoger. De onderlinge transacties betreffen met name de aan- en verkoop van land met bijbehorend melkquotum, hetwelk werd uitgelokt door de nieuwe quotaregeling van de Europese Gemeenschap.

Wat de verstrekking in 1986 aan de agrarische sector betreft kan worden opgemerkt, dat van het totaal verstrekte bedrag (5.777 miljoen gulden) 4.064 miljoen gulden (70%) naar landbouwbedrijven

Tabel 6.1 Verstrekte nieuwe leningen door Rabobanken.

	In miljoenen gulden		In procenten	
	1986	(1980)	1986	(1980)
Aan agrarische bedrijven	5.777	(5.228)	31	(36)
Aan overige bedrijven	4.129	(3.359)	22	(23)
Aan particulieren	8.908	(5.940)	47	(41)
Totaal	18.814	(14.527)	100	(100)

ging, 1.042 miljoen gulden (18%) naar tuinbouwbedrijven en 671 miljoen gulden (12%) naar agrarische rechtspersonen (vooral coöperaties).

De genoemde bedragen geven de bruto verstrekkingen weer. Daar-in zijn begrepen de herfinancieringen van lopende Rabobanklenin-gen. Deze hebben betrekking op lopende financieringen, die in hun geheel opnieuw worden opgezet.

Om te komen tot een totaalbeeld van de aan agrarische bedrijven verstrekte financieringen, moeten bij de genoemde leningen de ver-strekte kredieten in rekening-courant worden opgeteld. Daarvan zijn voor de agrarische bedrijven echter geen uitgesplitste gegevens beschikbaar. De financiering van de agrarische bedrijven zal in hoofdstuk 7 nader worden uitgewerkt.

Van de aan particulieren verstrekte leningen in 1980 was het over-grote deel, namelijk 83%, bestemd voor de woningfinanciering. In 1986 was dit circa 85%.

De vergroting van de cliëntenkring heeft het noodzakelijk gemaakt het aantal financieringsvormen uit de breiden en aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden.

Ook wat het aantrekken van middelen betreft zijn de tijden veran-derd. Van een passief spaargeldverwrijgende instelling is de bank veranderd in een actief middelenwervende instelling. Deze actieve verwerving van middelen is noodzakelijk om in de financieringsbe-hoeftte van de leden te kunnen voorzien. Bovendien spelen hier ook concurrentie-overwegingen een rol.

Uit tabel 6.2 blijkt, dat het totale bedrag aan toevertrouwde midde-len in 1986 ten opzichte van 1980 sterk is toegenomen.

Tabel 6.2 Verdeling van de toevertrouwde middelen aan de Rabobanken.

	1980		1986	
	in mln gulden	in %	in mln gulden	in %
Spaarmiddelen	47.350	62	62.991	61
Creditsaldi in rekeningcourant	9.722	13	16.827	16
Middelen op termijn	18.777	25	23.519	23
Totaal toevertrouwde middelen	75.849	100	103.337	100

De spaarmiddelen zijn te verdelen in direct opvraagbare spaargel-den en termijnspaargelden. De termijnen lopen uiteen van drie maanden tot zes jaar. Bovendien zijn hieronder ook de bankdepo-sito's van particulieren begrepen.

De termijnspaargelden omvatten spaarrekeningen met een opzeg-

termijn en spaardepotbewijzen op naam. Bij de spaarrekeningen met een opzegtermijn wordt het geld door de cliënt voor een onbepaalde tijd aan de bank toevertrouwd. Bij opzegging kan na de tevoren vastgestelde termijn (maximaal twee jaar) over het geld worden beschikt. Spaardepotbewijzen op naam hebben een bij de inleg vastgestelde looptijd (2, 3, 4 of 5 jaar); na afloop daarvan kan over het geld worden beschikt. Daarnaast kunnen worden genoemd de zogenaamde 'gebonden spaarrekeningen'. Deze spaarvormen zijn gericht op een speciale categorie (jeugdsparen, bedrijfssparen). Indien aan de voorwaarden wordt voldaan is aan deze vorm een extra toeslag verbonden. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat er de laatste jaren een aanzienlijke verschuiving heeft plaatsgevonden in de richting van direct opvraagbare spaargelden. Momenteel (september 1987) is $\pm 58\%$ van de totaal ingelegde spaarmiddelen direct opvraagbaar.

De creditsaldi in rekening-courant omvatten de creditsaldi op (zakelijke) rekening-courant en privé-rekeningen.

De overige middelen omvatten onder andere pandbrieven en obligatieleningen van de centrale bank, alsmede de zogenaamde termijndeposito's.

De spaargelden vormen voor de coöperatieve banken een belangrijke middelenbron. De coöperatieve banken opereren slechts in beperkte mate op de kapitaalmarkt.

Van het totale bedrag aan spaartegoeden, bij alle bankinstellingen in Nederland, is circa 40% ingelegd bij de Rabobanken.

De creditrentetarieven voor de verschillende spaarvormen worden door Rabobank Nederland vastgesteld en als advies doorgegeven aan de aangesloten banken. De aangesloten banken kunnen hiervan afwijken, bijvoorbeeld in verband met hun rentabiliteit. In de praktijk is het echter zo, dat het overgrote deel van de banken het rente-advies opvolgt.

Bij de vaststelling van de tarieven spelen de ontwikkelingen op de geld- en kapitaalmarkt en concurrentie-overwegingen een belangrijke rol.

Voor de tegoeden op de privé-rekening en zakelijke rekening-courant is er sprake van een relatief laag rentepercentage. Dit wordt veroorzaakt door het feit, dat de kosten van administratie en verwerking, verbonden aan dit type rekening, hoog zijn. Deze kosten worden vooralsnog niet aan de rekeninghouder doorberekend, zodat het uit oogpunt van rentabiliteit noodzakelijk is de rentevergoeding te beperken. Daarbij is bovendien van belang, dat het gemiddelde saldo meestal laag is.

De verzorging van het betalingsverkeer heeft een belangrijke plaats ingenomen in het geheel van diensten die de bank voor haar cliën-

ten verzorgt. De reden hiervan is de enorme toename in de jaren zestig van het aantal rekeningen-courant (zakelijke rekeningen) en privé-rekeningen. Het aantal (zakelijke) rekeningen-courant bedroeg in 1963 280.000; in 1986 was dit opgelopen tot 500.000. Het aantal privé-rekeningen bedroeg in 1967 (het jaar van introductie) 160.000; in 1977 was het aantal privé-rekeningen opgelopen tot 2.345.000 en in 1986 tot ruim 3,5 miljoen. De zeer grote toename van het aantal privé-rekeningen is vooral veroorzaakt door het feit, dat zeer veel bedrijven zijn overgegaan op girale salarisbetaling.

Het gebruik van privé-rekeningen en van betaalcheques en de in 1974 geïntroduceerde eurocheques heeft met zich meegebracht, dat het girale betalingsverkeer sterk in betekenis is toegenomen.

Om het betalingsverkeer zo soepel en zo snel mogelijk te doen verlopen, hebben de bankinstellingen in Nederland een centraal werkingsinstituut opgericht: de NV Bankgirocentrale.

Tabel 6.3 Vijf jaar kerngegevens van de Rabobankorganisatie

Bedragen (in miljoenen gulden)	1973	1980	1984	1985	1986
Balanstotaal	31.175	97.557	127.419	131.744	139.689
Reserves ¹⁾	1.398	4.128	6.398	7.048	7.723
Kredietverlening private sector	20.573	65.788	80.893	85.219	91.131
Toevertrouwde middelen	27.114	75.849	94.380	98.170	103.353
Baten	1.045	2.949	4.086	4.214	4.343
Lasten	841 ²⁾	1.928	2.587	2.793	2.953
Bruto resultaat	204 ³⁾	1.021	1.499	1.421	1.390
Toevoeging voorziening algemene risico's		347	651	510	477
Belastingen		301	228	241	226
Netto winst		373	618	668	685
Aantallen					
Aangesloten banken	1.133	978	942	935	930
Leden (x 1.000)	795	950	853	832	820
Vestigingen ⁴⁾	3.130	3.087			
– kantoren			2.385	2.358	2.345
– zittingen			1.093	1.109	1.114
Personeelsleden	18.597	26.894	29.211	30.542	31.967
Spaarrekeningen (x 1.000)	6.460	8.300	8.960	9.005	9.020
Betaalrekeningen (x 1.000)	1.765	2.745	3.220	3.365	3.550
Rekeningen-courant (x 1.000)	401	405	470	490	500
Leningen (x 1.000)	660	920	980	1.020	1.070

¹⁾ Na winstbestemming.

²⁾ Inclusief belasting.

³⁾ Inclusief toevoeging voorziening algemene risico's.

⁴⁾ Vanaf 1983 gewijzigde definitie.

Tabel 6.4 A. Geconsolideerde balans van de Rabobankorganisatie per 31 december 1986 (na winstbestemming)

Activa	Kas, kassiers en daggeldleningen	f	1.220.550.000	
	Schatkistpapier	f	4.290.696.000	
	Bankiers	f	22.102.830.000	
	Effecten en syndicaten	f	6.892.247.000	
	Voorschotten tegen schatkistpapier en/of effecten	f	439.200.000	
	Wissels	f	251.587.000	
	Vorderingen op of onder garantie van de overheid	f	19.238.924.000	
	Debiteuren	f	81.630.181.000	
	Deelnemingen en vorderingen op deelnemingen	f	513.881.000	
	Onroerende goederen en inventaris	f	3.108.599.000	
		f	139.688.695.000	
	Passiva	Reserves	f	7.722.879.000
		Belang van derden	f	48.268.000
Groepsvermogen		f	7.771.147.000	
Achtergestelde leningen		f	15.000.000	
Aansprakelijk groepsvermogen		f	7.786.147.000	
Waardepapieren en niet-achtergestelde leningen		f	13.123.192.000	
Spaargelden		f	62.991.368.000	
Deposito's		f	10.396.365.000	
Crediteuren		f	23.571.045.000	
Bankiers		f	18.502.537.000	
Overige opgenomen gelden		f	3.318.041.000	
		f	139.688.695.000	
		f	3.489.872.000	
Verplichtingen uit hoofde van onherroepelijke accreditieven		308.929.000		
Regresverplichtingen uit hoofde van verdisconteerde wissels	f	311.039.000		
B. Geconsolideerde winst- en verliesrekening over 1986				
Baten	Rente	f	3.630.214.000	
	Provisie	f	559.036.000	
	Andere baten	f	153.905.000	
	f	4.343.155.000		
Lasten	Salarissen, pensioen- en sociale lasten	f	1.988.602.000	
	Andere lasten	f	722.690.000	
	Afschrijving op vaste activa	f	241.699.000	
	f	2.952.991.000		
Bruto resultaat	f	1.390.164.000		
Toevoeging voorziening algemene bedrijfsrisico's		477.224.000		
Winst vóór belasting	f	912.940.000		
Belastingen	f	226.006.000		
Groepswinst	f	686.934.000		
Belang derden	f	1.942.000		
Netto winst	f	684.992.000		
C. Winstverdeling van de Rabobankorganisatie over 1986				
Toevoeging aan algemene reserve	f	676.351.000		
Toevoeging aan reserve met uitgekeerde resultaten deelnemingen	f	8.641.000		
	f	684.992.000		

Momenteel is een ontwikkeling aan de gang in de richting van het zogenaamde elektronische bankieren. Geld opnemen, maar ook geld storten en overboekingen doen, kan (en zal) in de toekomst veelal geschieden via de zogenaamde betaalautomaten, die bij de banken worden geplaatst. Tenslotte zal op wat langere termijn ook het bankieren vanuit de huiskamer of de werkplek (homebanking), zijn intrede doen.

Enkele kerngegevens

Ter afsluiting van het onderdeel dienstverlening staan in tabel 6.4 enkele kerngegevens en een balans en verlies- en winstrekening van de Rabobankorganisatie (Jaarverslag 1986).

7. De verstrekking van financieringen door Rabobanken

7.1 Inleiding

Zoals reeds in hoofdstuk 3 naar voren kwam, is het agrarisch bedrijf voor de financiering met vreemd vermogen in grote mate afhankelijk van de banken. De leningen van familie, particulieren en verzekeringsmaatschappijen nemen een relatief kleine plaats in. In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan de financiering van het individuele agrarische bedrijf door de Rabobanken. Met betrekking tot de financiering in de praktijk en wat daarmee samenhangt zal achtereenvolgens worden belicht:

- de fase die vooraf gaat aan een financieringsaanvraag (7.2);
- de aanvraagprocedure en beoordeling door de bank (7.3);
- financieringen (7.4);
- de kosten van financieringen (7.5).

Gezien de afwijkende financieringsmethode en -procedure worden in een afzonderlijke paragraaf (7.6) enige aspecten inzake de financiering van agrarische coöperaties belicht.

7.2 De fase die voorafgaat aan een financieringsaanvraag

Investeringsplannen, voorlichting

Wanneer de agrariër plannen heeft om te investeren – dit kan zijn bij overname, uitbreiding of modernisering van het bedrijf – zal hij, alvorens beslissingen te nemen, antwoorden moeten vinden op de verschillende vragen die daarbij naar voren komen. Hij zal zich moeten realiseren wat de gevolgen zullen zijn van eventuele investeringen. Het vakmanschap en ondernemerschap spelen bij de beoordeling daarvan een grote rol. Een brede oriëntatie zal onontbeerlijk zijn. Voor de investeringsmogelijkheden valt daarbij te denken aan het bezoeken van proefbedrijven, demonstraties en beurzen, het kennismaken van wat collega's doen, het aansluiten bij studieclubs, markt oriëntatie, etc. Om na te gaan wat de gevolgen zijn in juridisch, fiscaal, sociaal en financieel opzicht en welke risico's kunnen worden genomen, mag uiteraard een goed inzicht in het eigen bedrijf, waarvoor een degelijke administratie onontbeerlijk is, niet ontbreken. Om een antwoord op de vragen te verkrijgen kan de agrariër voorts een beroep doen op een aantal instanties die hem nadere voorlichting en adviezen kunnen geven over de consequenties van de investeringsplannen. Veelal zullen het de volgende vier instanties betreffen, die alle op een breed terrein

kunnen adviseren inzake investeringen, financieringen en bijkomende aangelegenheden zoals bedrijfsovername, bedrijfsvorm, fiscale en subsidieregelingen, verzekering en administratie, doch die ieder afzonderlijk een eigen specifiek terrein bestrijken.

- de boekhouder/accountant: met name wat betreft fiscale en bedrijfseconomische aangelegenheden;
- de sociaal-economische voorlichters (SEV-ers) van de landbouworganisaties aangesloten bij het KNLC, KNBTB en NCBTB. Deze houden zich voornamelijk bezig met sociaal-economische vraagstukken, die samenhangen met het agrarisch bedrijf, zoals bedrijfsopvolging en bedrijfsovername;
- de bedrijfsvoorlichters van de consulentenschappen die ressorteren onder de Provinciale Directies Landbouw, Natuur en Openluchtcreaties van het Ministerie van Landbouw en Visserij. Zij geven adviezen over technische en economische aspecten van een investeringsplan. Bij de Districtsbureauhouders (DBH's) van de Stichting tot Uitvoering van Landbouwmaatregelen (Stulm), die ook onder genoemde dienst vallen, kan men terecht voor diverse overheids- en subsidieregelingen;
- de banken; deze beschikken over gespecialiseerde krediet-/financieringsadviseurs, die behulpzaam kunnen zijn bij het opstellen van het meest passende financieringsplan, waarbij fiscale aspecten en subsidieregelingen in aanmerking worden genomen.

Het maken van begrotingen

Wanneer de agrariër is gekomen tot meer definitieve investeringsplannen zal hij over het algemeen met behulp van één of meer van de hiervoor genoemde instanties begrotingen hebben opgesteld. Begrotingen, die voor de ondernemer zelf van essentieel belang zijn, maar die later bij een eventuele financieringsaanvraag ook onderdeel uitmaken van de beoordeling door de bank. Daarbij gaat het om de volgende begrotingen:

a. Investeringsbegroting

Bij de invulling van het investeringsplan zal zorgvuldig moeten worden gezien wat zoal samenhangt met de voorgenomen uitbreiding, overname of modernisering van het bedrijf, zodat het investeringsplan zo compleet mogelijk is. Rekening zal onder andere moeten worden gehouden met de behoefte aan bedrijfskapitaal tot het moment waarop voldoende gelden uit opbrengsten binnenkomen, met privé-uitgaven in de aanloopperiode en met financieringslasten gedurende die periode.

Voorts dient men ervan overtuigd te zijn dat de investeringsbedragen vaststaan, dat wil zeggen zij moeten berusten op offertes, aankoopssommen en dergelijke. Dit om te voorkomen dat de investeringen hoger uitvallen dan is gepland en men later voor liquiditeitsspanningen komt te staan.

Voorbeeld investerings- en financieringsplan

Investeringsplan	Bedrag in gulden	Financieringsplan	Bedrag in gulden
Investing(en): (specificeren)			
Modernisering varkens- stallen (1.200 plaat- sen) gebouwen inrichting + instal- laties	120.000 200.000	Contanten en tegoeden bij de bank	20.000
leegstandsverliezen	30.000	Ruimte in het krediet	100.000
		Totaal eigen middelen	<u>120.000</u>
Bedrijfskapitaal: debiteuren voorraden onderhanden werk oogstfinanciering crediteuren	} 10.000	Leveranciers- krediet	-
Herfinanciering: lening(en) Rabobank rekening-courant	50.000 165.000	Financiering(en) derden	-
Aflossing financiering(en) bij	-	De Lage Landen	-
		Gevraagde finan- ciering Rabo- bankorganisatie	455.000
	<u>Totaal 575.000</u>		<u>Totaal 575.000</u>

b. Rentabiliteits- en inkomensbegroting

Zeker bij uitbreiding, modernisering of start van een bedrijf zal het voor de ondernemer noodzakelijk zijn om een rentabiliteitsbegroting op te stellen. Bij een dergelijke begroting zullen de specifieke omstandigheden van het bedrijf zelf in acht moeten worden genomen, waarbij eventuele in het verleden behaalde technische en economische resultaten mede als basis kunnen dienen. In het algemeen, maar voor bedrijven in een risicogevoelige produktietak in het bijzonder, is het raadzaam vooral te waken voor een te optimistische begroting. Aansluitend aan de rentabiliteitsbegroting, die de

winstverwachting van het bedrijf weergeeft, is het nodig dat een berekening wordt gemaakt van het te verwachten beschikbaar gedeel­lijk inkomen, waarbij rekening dient te worden gehouden met niet betaalde kosten (onder andere afschrijving), te betalen be­lasting en eventuele subsidies en inkomsten van buiten het bedrijf. Tenslotte moeten de begrote privé-uitgaven weer in mindering wor­den gebracht om vast te stellen hoe groot de betalingscapaciteit is. Onder betalingscapaciteit wordt hier verstaan datgene wat be­schikbaar is voor aanwending van financieringslasten (aflossing + rente) en toekomstige investeringen.

c. Financieringsbegroting

Is het investeringsplan rond en voldoet de rentabiliteits-/inkomens­begroting aan de verwachtingen, dan resteert nog het financie­ringsplan. In het financieringsplan komt tot uiting hoe in de finan­cieringsbehoefte kan worden voorzien. Daarbij is het van belang in eerste instantie te bezien in hoeverre door middel van subsidie of fiscale regelingen een bijdrage tot de financiering kan worden ver­kregen. Dit kan betrekking hebben op een directe investeringssub­sidie (bijvoorbeeld bij boerderijverplaatsing of energiebesparende investering), een op wat langere termijn te verkrijgen bijdrage (on­der andere de WIR-premie) of een bijdrage in de financie­ringslasten (rentesubsidie). Voor zover geen eigen middelen aanwe­zig zijn en een voordelige familielening – bij bedrijfsopvolging komt deze nogal eens voor – ook niet mogelijk is, zal men over het algemeen aangewezen zijn op een financiering door de bank. Op de financieringsmogelijkheden en -vormen wordt in de volgen­de paragraaf nader ingegaan.

d. Liquiditeitsbegroting

De liquiditeitsbegroting moet enerzijds gezien worden als hulp­middel voor de investeringsbegroting, met het doel vast te stellen hoe groot de maximale liquiditeitsbehoefte in de nabije toekomst (bijvoorbeeld tot de oogst) zal zijn. Anderzijds voorziet een derge­lijke begroting in de mogelijkheid tot vaststelling van de verdeling in de financieringsbehoefte in de vorm van een vaste lening en van een krediet in rekening-courant. De functie van het krediet (in rekening-courant) is om de schommelingen in de loop van het jaar op te vangen. De hoogte van het krediet is niet alleen afhankelijk van de omvang van het bedrijf, maar veelal nog meer van de pro­duktietak. Zo is in de akkerbouw en de tuinbouw de behoefte aan krediet relatief groter dan in de melkveehouderij. De liquiditeits­begroting is hier dus in feite een onderdeel van de financieringsbe­groting.

7.3 Aanvraagprocedure en beoordeling door de bank

De plannen en begrotingen, zoals die hiervoor zijn genoemd, kunnen reeds in het stadium voordat de financieringsaanvraag bij de plaatselijke bank wordt ingediend, zijn opgesteld. In veel gevallen zal met name de financieringsbegroting al door de ondernemer in overleg met de bank zijn doorgesproken en vastgesteld. In ieder geval zullen plannen en begroting goed moeten zijn doordacht alvorens de feitelijke aanvraag bij de bank wordt ingediend. Bij de uiteindelijke beslissing over de aanvraag speelt een aantal beoordelingspunten een rol, te weten:

- de persoon/aanvrager

De beoordeling van de aanvrager heeft betrekking op ondernemerschap, vakmanschap en betrouwbaarheid (moraliteit). De beoordeling steunt op verwachtingen, maar kan mede gesteund worden op in het verleden opgedane ervaringen die de bank met de aanvrager heeft gehad.

- de bedrijfsresultaten

In feite gaat het hier om de beoordeling van de rentabiliteitsbegroting, zoals die al eerder ter sprake kwam. Daarbij gaat het vooral om het te behalen toekomstig inkomen. Dit dient zodanig te zijn, dat naast de noodzakelijke privé-uitgaven (levensonderhoud) voor de ondernemer er voldoende overblijft ter voldoening van rente- en aflossingsverplichtingen en eventueel ook nog voor een verbetering van de solvabiliteit. Bij een bestaand bedrijf worden ook de resultaten van de afgelopen jaren in de beoordeling betrokken. Uiteraard is het niet alleen in het belang van de aanvrager, maar ook in het belang van de bank, dat de continuïteit van het te financieren bedrijf zo goed mogelijk wordt gewaarborgd.

- de financiële positie

Hierbij wordt gelet op de verhouding tussen het eigen en het vreemde vermogen (solvabiliteit) en op de liquiditeitsontwikkeling van het bedrijf. Het eigen vermogen speelt een belangrijke rol, omdat het als buffer dient voor het opvangen van niet-voorzienbare bedrijfsrisico's die door de ondernemer zelf gedragen moeten worden (ondernemersrisico). Naarmate de solvabiliteit van een te financieren bedrijf beter is, vermindert het risico van de bank. Hoewel als minimumeis veelal 30% eigen vermogen wordt verlangd, komt het in de praktijk voor dat met een lager

percentage genoeg wordt genomen. Daar staat echter tegenover dat onder andere hogere eisen aan de rentabiliteit worden gesteld. Voor een beoordeling van de solvabiliteit wordt meestal uitgegaan van de liquidatiebalans, waarbij de taxatie plaatsvindt op basis van directe verkoopwaarde (executiewaarde). Bij bedrijfsopvolging is het uitgangspunt meestal onderhandse verkoopwaarde.

– de wijze van financiering

Wanneer de financieringsaanvraag op voornoemde punten gunstig is beoordeeld, dan vormt in feite het sluitstuk van de aanvraagprocedure de beoordeling van de vorm waarin de financiering door de bank zal worden gegoten. Zekerheidsstelling, looptijd en aflossing van leningen respectievelijk inperking van krediet in rekening-courant zijn daarbij de belangrijkste aspecten.

De genoemde beoordelingscriteria worden in hun onderlinge samenhang gezien. Bij een groot vertrouwen in de capaciteiten van de persoon en de te behalen bedrijfsresultaten, zal met een lagere solvabiliteit kunnen worden volstaan, dan wanneer er twijfels omtrent de inkomensverwachtingen bestaan. Indien een plaatselijke Rabobank daaraan behoefte heeft, kan zij de hulp inroepen van een kredietadviseur van Rabobank Nederland. Deze brengt dan een bezoek aan het te financieren bedrijf en brengt een advies uit waarbij de in het voorgaande besproken begrotingsaspecten en beoordelingscriteria worden betrokken. Wanneer een aanvraag voor een garantie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw of een aanvraag in het kader van de rentesubsidieregeling is ingediend, dan is de goedkeuring van de financieringsaanvraag door de plaatselijke bank uiteraard mede afhankelijk van de verlening van de gevraagde garantie respectievelijk toekenning van de rentesubsidie.

7.4 Financieringen

Bij de financiering wordt onderscheid gemaakt in leningen en kredieten. Onder een lening wordt verstaan een verstrekking die door de debiteur (agrariër) in zijn geheel wordt opgenomen en door hem na verloop van tijd in zijn geheel of in gedeelten periodiek (jaarlijks, maandelijks, etc.) wordt afgelost. Onder een krediet (in rekening-courant) wordt verstaan een kredietopening in de boeken van de bank tot een vastgesteld bedrag waarover de debiteur naar behoefte giraal of contant kan beschikken.

Een deel van de financiering wordt verstrekt in de vorm van een le-

ning en een deel in de vorm van een krediet in rekening-courant. De hoogte van het krediet is in grote mate afhankelijk van het seizoenmatige karakter van te betalen kosten (veevoer, uitgangsmateriaal, energie, etc.) en van ontvangsten uit hoofde van verkochte produkten. Voor de verstreking van een lening of krediet heeft de Rabobankorganisatie meerdere financieringsvormen ter beschikking (zie het schematisch overzicht in tabel 7.1). Bij deze financieringsvormen is een drietal aspecten van belang, te weten:

a. zekerheidsstelling

De zekerheidsstelling (onderpand), die de bank voor de financiering vraagt, zal als extra waarborg dienen ten einde het risico van de bank tot een minimum te beperken. Daarbij moet bedacht worden dat de bank de middelen krijgt toevertrouwd van cliënten, die erop moeten kunnen rekenen dat de bank deze middelen op een zo goed en zo veilig mogelijke manier uitzet. Een tweede reden tot het stellen van zekerheid voor de financiering zijn de solvabiliteits-eisen, die de Nederlandsche Bank aan het bankwezen stelt.

De zekerheden kunnen enerzijds ingedeeld worden naar de waarde die er aan toegekend wordt, te weten volwaardig (onder andere hypotheek en borgstelling) en onvolwaardig (cessie vorderingen, fiduciaire eigendomsoverdracht) en anderzijds in persoonlijke (borgstelling) en zakelijke (hypotheek, pandrecht) zekerheid.

b. verstrekkingsnorm

Deze geeft aan hoeveel op de betreffende zekerheidsstelling kan worden verstrekt. Dit kan uitgedrukt worden in een percentage van de onderpandswaarde (executiewaarde) of een maximaal bedrag (persoonlijke borgstelling).

c. looptijd van de financiering (aflossingsschema)

De looptijd van de te verstrekken financiering wordt in principe zoveel mogelijk afgestemd op het doel van de investering, de rentabiliteitsverwachting en de betalingscapaciteit.

Zoals wij verderop zullen zien, zijn al deze aspecten te zamen mede bepalend voor de hoogte van de rente, die betaald moet worden. De financieringsvormen zijn naar gelang de mogelijkheden en het financieringsdoel te onderscheiden in een tweetal groepen, te weten die welke worden aangewend voor totaalfinanciering van het bedrijf en die welke specifiek op objectfinanciering van toepassing zijn. Onderstaand zal hierop verder worden ingegaan.

Tabel 7.1 De belangrijkste financieringsvormen in land- en tuinbouw

Zekerheid	Objekt	Verstrekkingsnorm	Maximale looptijd
1. Hypotheek	grond, gebouwen, glasopstanden	max. 60/70% van de taxatiewaarde	landbouw: 30-55 jaar glastuinb.: 15-20 jaar
2. Hypotheek	gebouwen, recht van opstal/erfpacht	max. 50/70% van de taxatiewaarde	15-20 jaar
3. Tophypotheek	grond, gebouwen, glasopstanden	max. 20% (boven de basisnorm van 50-70%) van de taxatiewaarde	15 jaar
4. Cessie afbraakrecht	gebouwen en glasopstanden op pachtgrond	max. 25% van de taxatiewaarde	landbouw: 15 jaar glastuinbouw: 10 jaar
5. Cessie vergoedingsrecht	gebouwen en glasopstanden op pachtgrond	max. 50% van de taxatiewaarde	landbouw: 15 jaar glastuinbouw: 10 jaar
6. Persoonlijke borgtocht	gegoedheid van de borgen	beperkt	20 jaar
7. Garantie Borgstellingsfonds voor de Landbouw	levensvatbaar bedrijf	niet van toepassing	20 jaar
8. Eigendomsoverdracht	melkveestapel, werktuigen, machines	max. 50% van de taxatiewaarde	15-20 jaar
9. Eigendomsoverdracht gewassen, etc. en cessie van vorderingen (oogstkrediet akkerbouw)	oogst akkerbouw	max. 50% van de taxatiewaarde	landbouw: 5-8 jaar glastuinbouw: 5 jaar
10. Cessie veilinggelden	veilinggelden	max. 25% van de te verwachten opbrengst	9 maanden
11. Eigendomsoverdracht bollen etc. en cessie van vorderingen	bloembollenkraam	max. 15% van de veilinggelden max. 40% van de waarde van de kraam plus 40% van de te verwachten jaarmzet	max. 6 maanden
12. Cessi debiteuren vorderingen	vorderingen	max. 60-70% van de vorderingen afhankelijk van de diersoort; varieert per regeling	jaarlijks bezien doorlopend
13. Eigendomsoverdracht, cessie van vorderingen en eventueel aanvullende borgtocht	varkens- en pluimveestapel (dierfinanciering)		
14. Eigendomsoverdracht + borgtocht of terugkoopverklaring	grote werktuigen en machines	75 à 100%	4 à 5 jaar

7.4.1 Totaalfinanciering van het bedrijf (bedrijfsfinanciering)

Het merendeel van de financieringen in de agrarische sector door de Rabobankorganisatie berust op totale bedrijfsfinanciering. Totaalfinanciering wil zeggen dat de financieringsbehoefte van het bedrijf in zijn totaliteit wordt gezien en daarbij die financieringsvormen worden gekozen, die het meest passend zijn voor het bedrijf. Bij de keuze van de financieringsvormen ligt het accent sterk op de volwaardigheid en de duurzaamheid van de te stellen zekerheden en in tegenstelling tot objectfinanciering is er een minder sterk verband tussen financieringsdoel en de te stellen zekerheden.

Voor de kredietnemer is het voordeel van totaalfinanciering dat de financieringslasten zo goed mogelijk worden afgestemd op de bedrijfssituatie en de lasten zo laag mogelijk worden gehouden. In geval uitbreiding van de bedrijfsfinanciering nodig is, wordt de bestaande bankfinanciering veelal geherfinancierd en het geheel aangepast aan de nieuwe omstandigheden en mogelijkheden. De kortstondige vermogensbehoefte geschiedt door middel van een krediet in rekening-courant. Als aanvulling op de totaalfinanciering van het bedrijf kan jaarlijks in de behoefte aan omlopend vermogen in akkerbouw en tuinbouw worden voorzien door middel van specifieke seizoen- en oogstkredieten.

Voor de normale bedrijfsfinanciering (totaalfinanciering) komt in het algemeen een aantal zekerheidsvormen in aanmerking, te weten:

- hypotheek (op eigendomsbedrijven);
- cessie afbraak- en vergoedingsrechten (op pachtbedrijven);
- borgstelling (persoonlijke en van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw);
- fiduciaire eigendomsoverdracht (voorraden, levende en dode inventaris);
- cessie vorderingen etc.

De financieringsmogelijkheden op basis van deze zekerheden worden onderstaand nader belicht. Tevens wordt aandacht gegeven aan de financieringsregeling voor jonge agrariërs onder garantie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw.

Hypothecaire financiering

Dit is de meest toegepaste financieringsvorm op eigendomsbedrijven in de agrarische sector. De redenen hiervoor zijn:

- grond en gebouwen, waarop hypotheek wordt gevestigd, zijn over het algemeen in ruime mate aanwezig in land- en tuin-

bouw. Daarbij is grond op lange termijn vrij waardevast. Voor de bank is de zekerheid volwaardig.

- de looptijd van een hypothecaire financiering kan door de waardevastheid van het onderpand lang zijn, wat ook goed aansluit bij de aard van de vermogensbehoefte in de landbouw.

Algemeen gebruikelijk is de zogenaamde bankhypotheek. Deze hypotheek strekt tot zekerheid voor de betaling van alles wat de hypotheekgever aan de bank schuldig is of zal zijn. Het grote voordeel van een 'bankhypotheek' is de mogelijkheid dat na gedeeltelijke of gehele aflossing van een oude lening de hypotheek kan gelden als zekerheid voor een nieuwe lening of krediet. Hierdoor kunnen hypotheekkosten voor toekomstige financieringen worden bespaard. Dit in tegenstelling tot een zogenaamde 'vaste hypotheek', die uitsluitend strekt tot zekerheid van de in de hypotheekakte genoemde financiering.

De hoogte van de hypothecaire financiering is afhankelijk van de aard en de getaxeerde waarde van het onderpand. De normale hypothecaire financiering komt, indien het een bedrijf betreft met veel grond in eigendom, op maximaal 70% van de taxatiewaarde; met weinig grond niet meer dan 60%. De maximale looptijd van een normale hypothecaire verstreking kan variëren van 15 jaar (glastuinbouw) tot 55 jaar (grondhypotheek).

Wanneer een jonge agrariër een bedrijf overneemt, waarbij de grond een relatief groot deel van de totale onderpandswaarde uitmaakt, kan de looptijd van de hypothecaire lening in principe nog langer worden (eerste vijf jaar vrij van aflossing, daarna minimaal 1,5% per jaar).

Boven de normale verstreking kan een aanvullende hypothecaire financiering (zogenaamde tophypotheek) plaatsvinden, waarbij het totaal niet uitgaat boven 90% respectievelijk 80% van de getaxeerde waarde. Op deze aanvullende financiering moet jaarlijks als regel 10% worden afgelost. Bovendien kan, gezien het grotere risico voor de bank, een hogere rente in rekening worden gebracht. In dergelijke gevallen is een garantie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw beter op zijn plaats – met als voordeel geen hogere rente en een langere looptijd – en daarom wordt in de agrarische sector dan ook slechts weinig van een financiering door middel van tophypotheek gebruik gemaakt.

Hypotheek kan behalve op onroerend goed in volle eigendom ook worden gevestigd op een aantal beperkt zakelijke rechten op onroerend goed. Daarbij is voor de land- en tuinbouw van belang het recht van erfpacht en recht van opstal. Erfpacht van grond komt vooral voor bij de Domeinen (Flevoland) en wordt veelal gecombineerd met een recht van opstal in verband met de stichting van gebouwen. De verstrekingsnorm bij hypotheekvestiging op deze be-

perkt zakelijke rechten is sterk afhankelijk van de bepalingen in het contract en loopt uiteen van 25% van de taxatiewaarde in geval in het contract slechts een afbraakrecht is geregeld tot 50 à 70% bij een contract waarin een acceptabel vergoedingsrecht van toepassing is.

Cessie afbraak- en vergoedingsrecht

De financieringsmogelijkheden van door de pachter te stichten gebouwen op pachtgrond zijn beperkt en sterk afhankelijk van de medewerking van de verpachter.

Bij pacht wordt de basis en de waarde voor de financiering vaak ontleend aan de artikelen 30 en 31 van de Pachtwet. Artikel 31 van de Pachtwet geeft de pachter aan het einde van de pacht recht op vergoeding van de door hem aangebrachte verbeteringen (vergoedingsrecht of melioratierecht). Voorwaarde is echter, dat de verpachter vooraf schriftelijke toestemming heeft gegeven, waarbij geregeld moet zijn wat er gebouwd wordt, waar en voor welke prijs. Wanneer tussen pachter en verpachter geen overeenstemming mogelijk is, kan de Grondkamer verzocht worden een bindende uitspraak te doen. De meeste overeenkomsten komen in onderling overleg tot stand. Als het vergoedingsrecht goed is geregeld, geeft dat de pachter een reële zekerheid. Binnen de looptijd van 20 jaar heeft hij immers bij beëindiging van de pacht een recht op vergoeding, tenzij de verpachter kan aantonen dat de pachter reeds volledig heeft geprofiteerd van de aangebrachte verbetering. In dat geval zal geen vergoeding worden gegeven. Wanneer de pachter het vergoedingsrecht wil cederen (overdragen), dan kan op die zekerheid worden gefinancierd tot maximaal 50% van de getaxeerde waarde van het gebouwde. Indien een verpachter niet mee wil werken aan een vergoedingsrecht, bestaat de mogelijkheid dat de verpachter bereid wordt gevonden de pachter het recht van afbraak van de gestichte opstallen te verlenen bij het beëindigen van de pacht. Dit is voor de pachter echter veelal minder aantrekkelijk. De financieringsmogelijkheden beperken zich bij cessie afbraakrecht tot maximaal 25% van de taxatiewaarde van het gebouwde. Wanneer de verpachter aan de pachter een recht van opstal of een recht van erfpacht verleent, dan zijn de kredietverstrekkingmogelijkheden afhankelijk van de inhoud van de rechten en de feitelijke situatie. Hoewel in beide gevallen als zekerheid hypotheek op het recht zal moeten dienen, is de waarde van het opstalrecht vaak niet meer dan van een afbraak- of vergoedingsrecht, zoals in het eerdergenoemde geval bij pacht. Bij erfpachtovereenkomsten kan de waarde variëren van een afbraakrecht van de gestichte opstallen tot een reële verkoopmogelijkheid ex artikel 1223 BW voor een hypotheekhouder. Indien dit laatste het geval is, kan de verstrekking

oplopen tot maximaal 70% van de getaxeerde waarde, zoals bij de normale hypothecaire financiering, tenzij de duur van het erfpachtsrecht zulks niet toelaat. Wanneer bij een grondgebonden pachtbedrijf de situatie zich voordoet dat alleen het gebouw op een stukje grond in eigendom staat, echter niet van de openbare weg bereikbaar en omgeven door pachtgrond, dan spreekt men van een 'eilandsituatie' en zal de verstrekkingnorm gelijk zijn aan dat bij een afbraakrecht, dat wil zeggen maximaal 25%.

Borgstelling

- Persoonlijke borgstelling. Deze financieringsvorm was vroeger van grote betekenis. Door de instelling van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw, het aanvaarden door het bankwezen van vroeger niet gebruikelijke zekerheidsvormen (bijvoorbeeld fiduciaire eigendomsoverdracht) alsook de steeds geringere bereidheid in het maatschappelijke leven om als borg op te treden, wordt deze financieringsvorm thans nog weinig toegepast in de agrarische sector. In voorkomende gevallen gaat het meestal om aanvullende zekerheid of voor een korte (overbruggings)periode. De waarde van een borgstelling is in feite afhankelijk van de (toekomstige) solvabiliteit van de borg.
- Borgstellingsfonds voor de Landbouw (BF). Een borgstelling door het BF kan eerst dan worden verkregen, als de in het bedrijf aanwezige zekerheden – en daarbij moet in de eerste plaats gedacht worden aan volwaardige zekerheid, zoals hypotheek – voldoende zijn benut. Het BF verleent ook dan niet zonder meer een garantie. Na indiening van een aanvraag hiertoe, welke via Rabobank Nederland naar de Directeur Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie (LNO) wordt gezonden, wordt door een 'BF-rapporteur' een onderzoek ingesteld en een advies uitgebracht. Alvorens over de aanvraag voor borgstelling te beslissen vraagt de Directeur LNO het advies van de Provinciale Advies Commissie, ingesteld door de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling. De beslissing over de aanvraag zal over het algemeen binnen één à twee maanden kunnen worden genomen als zich in het verzamelen van de benodigde informatie geen vertragingen voordoen. Dankzij de instelling van het BF is financiering van een bedrijf, waarvan verwacht mag worden dat het levensvatbaar is, qua benodigde zekerheid praktisch altijd mogelijk. Het BF zal, indien het een garantie verleent, een aantal voorwaarden stellen, waaronder, voor zover mogelijk, een hypothecaire inschrijving tot het totaal gefinancierde bedrag door de bank. Dit om de eigen borgstelling zo veilig mogelijk te stellen.

Fiduciaire eigendomsoverdracht

Fiduciaire eigendomsoverdracht (fiduciair = op vertrouwen berustend) is geen volwaardige zekerheid. Deze zekerheidsvorm wordt in het spraakgebruik kortweg 'eigendomsoverdracht' genoemd. Eigendomsoverdracht is een onvolwaardige zekerheid, omdat de roerende goederen, die als zekerheid dienen, niet in de feitelijke macht van de bank worden gebracht, zoals bij verpanding. Het gaat namelijk om goederen, die niet aan het bedrijf kunnen worden onttrokken, zoals werktuigen, veestapel, geoogste gewassen etc., maar waarvoor in de praktijk een oplossing is gevonden, die als zodanig ook door de rechtspraak is erkend, namelijk de eigendomsoverdracht tot zekerheid. De zekerheid is onvolwaardig, omdat de eigendomsoverdracht niet wordt geregistreerd in officiële en voor iedereen toegankelijke registers en omdat de goederen in de macht van de overdrager blijven. Hoewel deze financieringsvorm vooral bij bedrijven voorkomt, die geen hypothecaire zekerheid kunnen stellen, wordt het bij omvangrijke financieringen als aanvullende zekerheid gebruikt.

Cessie vorderingen etc.

Deze zekerheden worden vaak aangewend voor seizoen- en oogstkredieten, die zijn bedoeld ter aanvulling van de tijdelijke behoefte aan bedrijfskapitaal. De seizoenfinancieringen worden vooral aangetroffen in de akkerbouw-, glastuinbouw- en bloembollensector. Bij al deze financieringsvormen is sprake van cessie (= overdracht) van vorderingen (veilinggelden, etc.), waarbij de bank het recht krijgt tot inning van die vordering. Van dit recht wordt slechts gebruik gemaakt wanneer de kredietnemer niet aan zijn verplichtingen kan voldoen.

Hoewel in de melkveehouderij de behoefte aan een seizoenkrediet niet zo groot is, komt het toch voor dat bij de financiering cessie van melkgelden, maar dan veelal als aanvullende zekerheid bij een totaalfinanciering van het bedrijf, plaatsvindt.

Voor alle bedrijfstypen is in beginsel de verstrekking van een blanco krediet mogelijk. Verstrekking van een blanco krediet – blanco wil zeggen dat geen zekerheden gesteld worden – stelt hoge eisen aan de betrouwbaarheid en de vermogenspositie van de aanvrager, alsmede aan de rentabiliteitsverwachting van het bedrijf.

Financieringsregeling voor jonge agrariërs onder garantie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw

Naast de mogelijkheden tot verstrekking van leningen door middel van een grondhypothek of overnemingshypothek heeft de Rabo-

bankorganisatie in samenwerking met het Borgstellingsfonds voor de Landbouw (BF) een specifieke financieringsregeling voor jonge agrariërs – tot ten hoogste 35 jaar – in het leven groepen. Deze regeling, die van toepassing is bij overname van een bestaand bedrijf, heeft ten doel de financieringslasten in de eerste jaren na de bedrijfsovername te verlichten.

Voor de grondgebonden bedrijven is de regeling zodanig dat op een hypothecaire lening de eerste vijf jaar niet hoeft te worden afgelost, terwijl bovendien een jaarlijks afnemend deel van de te betalen rente (15% over vijf jaar) kan worden omgezet in een lening onder garantie van het BF.

De faciliteit voor de niet-grondgebonden bedrijven bestaat uit een aanpassing van de looptijd en het aflossingsschema van een door het BF te garanderen lening zodat de financieringslasten deels worden verschoven naar latere jaren.

Van deze financieringsregeling is sinds de invoering in 1977 slechts in zeer geringe mate gebruik gemaakt.

7.4.2 Objectfinanciering

Bij de objectfinanciering is er een duidelijk verband tussen het financieringsdoel en de gestelde zekerheden, dus een financiering specifiek voor een bepaald bedrijfs onderdeel. Objectfinanciering wordt slechts in bijzondere gevallen toegepast. Het komt voor daar waar anderen (coöperaties of particuliere bedrijven) betrokken zijn bij de zekerheidsstelling door onder andere borgstelling, zoals bij dierfinanciering in de intensieve veehouderij en bij financiering van grote werktuigen. Het betreft die financieringsvormen, die genoemd zijn onder 13 en 14 in tabel 7.1, waarbij onderstaande nadere toelichting.

Specifieke dierfinancieringsregelingen intensieve veehouderij

Voor de financiering van de intensieve veehouderij bestaat een groot aantal regelingen. Deze regelingen komen meestal tot stand in samenwerking met veevoerleveranciers en/of vleesverwerkende bedrijven. Deze bedrijven – coöperatief of particulier – zijn bereid zich borg te stellen voor een (gedeelte van de) financiering.

Men spreekt dan van 'gebonden' regelingen, ook wel contractfinanciering genoemd. De kredietnemer neemt in dat geval de verplichting op zich om van een bepaalde leverancier voer te betrekken en/of zijn produkten te leveren aan een bepaalde afnemer. Bij de zogenaamde 'vrije' regelingen, waar de ondernemer vrij is in zijn keuze van veevoerleverancier en afnemer van zijn produkten en derhalve een borgtocht van een bedrijf als zekerheid ontbreekt

ligt de verstrekking per dier op een ander niveau dan bij de 'gebonden' regelingen.

De dierfinanciering wordt geadministreerd op een speciaal daarvoor geopende rekening. Afhankelijk van de regeling kan daarover worden beschikt voor aankoop van dieren en veevoer, dierenartskosten en overige bedrijfsuitgaven.

Financiering grote werktuigen

De financiering van grote landbouwwerktuigen, met name bij loonbedrijven, is soms minder passend in te bouwen in een totale bedrijfsfinanciering. In die gevallen kan door middel van eigendomsoverdracht van het werktuig plus een terugkoopverklaring of borgtocht door de leverancier een verstrekking plaatsvinden tot maximaal 75% van het aankoopbedrag. Wanneer het gehele aankoopbedrag gefinancierd moet worden en geen andere aanvullende zekerheden beschikbaar zijn, dan is er de mogelijkheid van leasing. Bij financial lease is een 100% financiering mogelijk, waarbij het uitgangspunt een huurovereenkomst is die net zo lang loopt als de economische levensduur van het bedrijfsmiddel. Leasing via de Rabobank kan plaatsvinden door de Financieringsmaatschappij De Lage Landen NV.

7.5 De kosten van financieringen

Voor de ondernemer bestaan de kosten die zijn verbonden aan een financiering uit rente- en provisiekosten. Voor de in rekening te brengen rente en provisies worden door Rabobank Nederland adviestarieven opgesteld. De plaatselijke Rabobanken nemen deze adviezen in het algemeen over, doch hun zelfstandigheid biedt de mogelijkheid van de geadviseerde tarieven af te wijken.

Rentekosten

Een onderscheid wordt gemaakt in rente voor leningen en voor kredieten. De hoogte van de rentetarieven voor leningen is afhankelijk van de ontwikkelingen op de kapitaalmarkt, de markt waar geld wordt aangeboden en gevraagd met looptijden van 2 jaar of meer. Op de geldmarkt wordt geld aangeboden en gevraagd met een beschikbare looptijd van 1 dag tot ± 2 jaar. De hoogte van het tarief voor krediet in rekening-courant is gebaseerd op de geldmarkttarieven.

Indien er sprake is van een normale rentestructuur, dan liggen de tarieven op de kapitaalmarkt boven de tarieven op de geldmarkt. Is dat niet het geval dan is sprake van een zogenaamde 'omgekeerde' rentestructuur.

De tarieven op de geld- en kapitaalmarkt dienen als basis voor de tarieven die de bank in rekening brengt. Dit basistarief wordt verhoogd met een opslag. De hoogte van de opslag is afhankelijk van het produkt (lening of krediet) en van een aantal specifieke kenmerken van het te financieren bedrijf.

De rente voor leningen kan variabel of vast zijn. Bij een variabele rente wordt de rente van de (bestaande) leningen periodiek aangepast aan de ontwikkelingen op de kapitaalmarkt. Wordt een lening verstrekt met een vaste rente dan blijft de rente gedurende een vooraf vastgestelde periode (3 of 5 jaar) onveranderd.

De rente wordt, afhankelijk van gemaakte afspraken, per maand per halfjaar of per jaar achteraf in rekening gebracht. In figuur 7.1 zijn de (basis)rentetarieven voor nieuwe financieringen in de afgelopen jaren weergegeven.

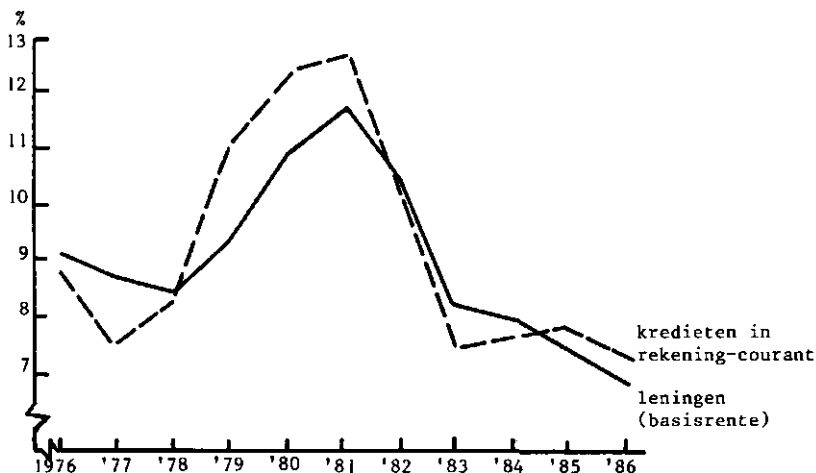
Provisiekosten

Provisies dienen in het algemeen ter dekking van direct met een specifiek produkt samenhangende kosten.

De volgende provisies kunnen voorkomen:

- afsluitprovisie voor leningen en kredieten.

De afsluitprovisie is een eenmalige provisie die berekend wordt over de hoogte van de lening of het krediet en bij verstrekking

Figuur 7.1 Verloop van de debetrentetarieven (gemiddeld per jaar) van nieuwe financieringen

van de financiering direct in mindering wordt gebracht. De afsluitprovisie dient ter dekking van de kosten van de behandeling van de aanvraag en van de verstrekking. Deze provisie wordt meestal uitgedrukt in een percentage van de hoofdsom.

- kredietprovisie (kasvoorschotprovisie).

Deze provisie dient ter dekking van de kosten die verband houden met het ter beschikking houden van gelden voor een krediet in rekening-courant en van de kosten die gemaakt worden voor het kredietbeheer. Kredietprovisie wordt berekend over het nominale kredietbedrag en wordt uitgedrukt in een percentage.

- omzetprovisie.

Omzetprovisie wordt berekend over de omzet op de rekening-courant en dient ter dekking van de kosten die verbonden zijn aan het voeren van de rekening. De hoogte van de omzetprovisie wordt uitgedrukt in een promillage van de omzet. Ook kan het voorkomen dat portiekosten en kosten van dagafschriften afzonderlijk worden berekend. In die gevallen zal een lager tarief voor omzetprovisie in rekening worden gebracht.

Overige kosten

Naast de provisies kunnen aan het verstrekken van een financiering nog andere kosten zijn verbonden. Hierbij valt te denken aan taxatiekosten, notariskosten en – ingeval het Borgstellingsfonds voor de Landbouw een garantie verstrekt – aan zogenaamde servicekosten.

7.6 Financiering van landbouwcoöperaties

Met de aanduiding landbouwcoöperaties worden die coöperaties bedoeld, die krachtens hun doelstelling uitsluitend land- en/of tuinbouwers als leden hebben. Om die reden kunnen de coöperatieve Rabobanken en de meeste in Nederland op het gebied van schadeverzekering werkzame onderlinge verzekeringsmaatschappijen niet tot de landbouwcoöperaties worden gerekend.

De Nederlandse landbouwcoöperaties hadden ultimo 1986 in totaal 325.000 leden. Aangezien het aantal agrarische ondernemers in Nederland circa 135.000 bedraagt, kan hieruit worden geconcludeerd dat de meeste boeren en tuinders lid zijn van twee of meer coöperaties, afgezien nog van hun lidmaatschap van een Rabobank.

De eerste landbouwcoöperaties in Nederland fungeerden als bestelverenigingen zonder te beschikken over eigen gebouwen of voorraden. Dientengevolge werden aan het eind van ieder boekjaar eventuele financiële tekorten of overschotten ook geheel met de leden verrekend. Naderhand zijn andersoortige landbouwcoöpera-

ties ontstaan en uitgegroeid tot bedrijfshuishoudingen met vaste activa (gebouwen, machines, transportmiddelen), voorraden en debiteuren. Zo hadden de Nederlandse landbouwcoöperaties ultimo 1986 gezamenlijk een balanstotaal van naar schatting 14,8 miljard gulden (zie tabel 7.2).

Tabel 7.2 Balanstotaal per ultimo 1986 van de land- en tuinbouwcoöperaties (miljoenen gulden).

Zuivelcoöperaties	5.800
Aan- en verkoopcoöperaties	3.300
Aardappelfazet-/verwerkingscoöperaties	1.100
Suikerunie	2.000
Bloemenveilingen	1.200
Groente- en fruitveilingen	700
Vee-afzetcoöperaties	300
Overige landbouwcoöperaties	400
Totaal	14.800

De leden zijn gezamenlijk eigenaar van hun coöperatie en beschouwen deze veelal als een verlengstuk van hun landbouwbedrijf. Dit brengt met zich mee dat de leden zakelijk betrokken zijn bij de gang van zaken in de coöperatie. Op verschillende wijzen komt dit tot uiting:

- prijsvoordeel voor de leden in de vorm van nabetalingen (bij afzetcoöperaties) of in de vorm van ledenkortingen (bij aankoopcoöperaties)
- deelname in de financiering van de coöperatie, veelal in de vorm van ledenschuldrekeningen en soms in de vorm van aandelenkapitaal;
- financiële aansprakelijkheid van de leden bij eventuele liquidatie van de coöperatie en mogelijk ook voor eventuele exploitatietekorten;
- verplichting van de leden om bepaalde produkten aan de coöperatie te leveren (bij afzetcoöperaties);
- bij sommige coöperaties een regeling inhoudende een betalingsverplichting voor leden, die vervroegd uittreden als lid, het zogenaamd uittrekgeld.

De verschillende verplichtingen van de leden, die in bovengenoemde punten zijn aangegeven, dienen om de kredietwaardigheid van de coöperatie te vergroten en de continuïteit van de coöperatie te bevorderen.

In de vermogensbehoefte van de Nederlandse landbouwcoöperaties werd op 31 december 1986 voorzien op de wijze zoals globaal aangegeven in tabel 7.3.

Met betrekking tot de verschillende financieringscomponenten kan het volgende worden opgemerkt:

Tabel 7.3 Gemiddelde vermogensamenstelling per ultimo 1986 van de gezamenlijke land- en tuinbouwcoöperaties (in %).

Eigen vermogen	20
WIR-premies	4
Voorzieningen	6
Ledenrekening	8
Bankleningen	10
Bankkredieten	11
Overig vreemd vermogen	41
Totaal	100

- Eigen vermogen. Vermogensinbreng door de leden in de vorm van aandelenkapitaal komt bij de Nederlandse landbouwcoöperaties zeer weinig voor. Bij veruit de meeste coöperaties zijn de door winsthouding gevormde reserves de enige vorm van eigen vermogen.
- WIR-premies. De gepassiveerde WIR-premies worden ten gunste van de exploitatierekening gebracht naar rato van de termijn waarbinnen bij desinvestering de investeringspremies aan de staat terugbetaald moeten worden.
- Voorzieningen kunnen worden gezien als toekomstige schulden of als dekking tegen toekomstige verliezen. Ze worden doorgaans als langdurig beschikbaar vreemd vermogen aangemerkt. De meest voorkomende voorzieningen zijn voor pensioenverplichtingen, voor latente belastingverplichtingen en voorzieningen assurantie-eigen risico.
- Ledenschuldrekeningen zijn een financieringsvorm die alleen bij coöperatieve ondernemingen voorkomen. Ledenschuldrekeningen ontstaan doordat de jaarlijkse ledenkorting of nabetaaling aan de leden niet of niet geheel wordt uitgekeerd in contanten, maar wordt tegoedgeschreven op naam van de afzonderlijke leden. Over de bijschrijvingen op ledenrekeningen, die gedurende een bepaalde periode worden geblokkeerd, wordt door de coöperatie als regel een rentevergoeding betaald aan de leden.
- Bankleningen en bankkredieten worden door de banken verstrekt op voorwaarde dat het bedrijf aan bepaalde vereisten van rentabiliteit en solvabiliteit voldoet en zijn veelal gedekt door zakelijke zekerheidstelling. De bancaire financieringen worden voor circa 90% verstrekt door de Rabobankorganisatie.
- Overig vreemd vermogen betreft kortlopende schulden aan leveranciers, nog af te dragen sociale premies, belastingschulden enz.

Met het oog op de kredietwaardigheid wordt vaak gekeken naar het garantievermogen van een onderneming. Men bedoelt hiermee de vermogensbestanddelen die zijn achtergesteld bij de aanspraken

van concurrente schuldeisers. Het garantievermogen omvat het eigen vermogen alsmede de ledenschuldrekeningen, voor zover die lager zijn dan de bedragen waarvoor de afzonderlijke leden statutair aansprakelijk zijn. Dit laatste houdt verband met het feit dat de bedragen, die de leden eventueel krachtens de statutaire aansprakelijkheid zouden moeten betalen, zo nodig worden gecompenseerd met de bedragen die op de ledenschuldrekeningen staan geboekt. Eventuele zogenaamde achtergestelde leningen behoren uiteraard ook tot het garantievermogen.

Hoewel het garantievermogen van de landbouwcoöperaties vanouds laag is in vergelijking met het garantievermogen van bijvoorbeeld de ter beurze genoteerde NV's, is in dit opzicht in de loop der jaren toch wel een verbetering bereikt. Dit spreekt temeer indien men bedenkt dat de landbouwcoöperaties (althans die zonder aandelenkapitaal) bij hun aanvang geheel zonder garantievermogen zijn gaan werken. Het in de loop der jaren opgebouwde garantievermogen heeft het vele landbouwcoöperaties mogelijk gemaakt om na verloop van (vele) jaren de onbeperkte statutaire aansprakelijkheid te wijzigen in een beperkte aansprakelijkheid.

Ten aanzien van de rentabiliteit moet worden opgemerkt dat deze bij een coöperatie vaak niet volledig in het winstcijfer tot uiting komt, aangezien de coöperatie geen winstmaximalisatie nastreeft. De door de coöperatie aan de leden uitbetaalde prijs, respectievelijk de aan de leden in rekening gebrachte prijzen (het door de leden genoten prijsvoordeel), moet daarom mede in aanmerking worden genomen indien men de rentabiliteit van een coöperatie wil beoordelen. Bij de beoordeling van de financierbaarheid van coöperaties moet voorts terdege rekening worden gehouden met de risicograad van het betreffende bedrijf. Op dit punt doen zich opmerkelijke verschillen voor. Met name kan het risico klein worden geacht van afzetcoöperaties die zelf geen marktrisico lopen zoals tuinbouwveilingen of waarbij het marktrisico geheel wordt doorberekend in de aan de leden uitbetaalde prijs zoals bij zuivelcoöperaties.

8. Nabeschuwing

De bijdrage van de landbouw aan het nationale inkomen wordt ondanks de sterke groei van de landbouwproductie relatief steeds geringer. Ruim 25 jaar geleden was deze bijdrage nog meer dan 10%, terwijl dit aandeel inmiddels is gezakt naar ongeveer 4%. Het belang van de landbouw voor onze economie is echter groter dan uit deze 4% is af te leiden. Zo draagt de verwerking en handel van landbouwproducten (inclusief de toelevering van goederen aan de landbouw- en voedingsmiddelenindustrie) voor ruim 7% bij aan ons nationaal inkomen. Bovendien is de uitvoer van agrarische produkten met ongeveer 17% van de totale goederenuitvoer belangrijk voor onze betalingsbalans. Het aandeel van de agrarische sector in de nationale investeringen nam toe van minder dan 4% in 1960 tot meer dan 5% in de jaren tachtig.

Het aandeel in het arbeidsvolume schommelt tussen de 5 en de 6%. Dit aandeel is de laatste 25 jaar minder sterk gedaald dan de bijdrage aan het nationale inkomen. Daaruit kan worden afgeleid, dat de ontwikkeling van het inkomen van de landbouw – ondanks nominale verbeteringen – is achtergebleven bij die van de gehele volkshuishouding. Deze relatieve inkomensachteruitgang ging gepaard met een steeds kapitaalintensiever wordende landbouw.

Nog afgezien van de rol voor onze voedselvoorziening, blijkt uit het voorgaande ook, dat de agrarische sector een onmisbare plaats inneemt in onze economie. Een groot aantal factoren heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de landbouw, waaronder niet in de laatste plaats de ruime financieringsmogelijkheden. Aan het eind van de jaren veertig kon vrijwel de gehele land- en tuinbouw voorzien in zijn eigen vermogensbehoefte. Er was vrijwel geen vreemd vermogen op de bedrijven aanwezig. Per saldo was de agrarische sector een aanbieder op de kapitaalmarkt. Voor de modernisering en schaalvergroting bleek al vrij snel dat de eigen middelen onvoldoende waren. Met behulp van gelden (25 miljoen gulden) uit het Marshallplan werd daarom in 1951 de Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw opgericht. Vanaf de oprichting tot eind 1986 werden ruim 56.000 garanties verleend voor een totaalbedrag van 2,9 miljard gulden. Voor een groot aantal agrarische bedrijven is het Borgstellingsfonds een belangrijk hulpmiddel geweest in hun modernisering. Aan de andere kant is het ook voor de overheid een aantrekkelijk instrument, omdat de kosten vrij gering zijn. Door de jaren heen hebben de verliezen zich beperkt tot 2% van de totaal verleende garanties (57 miljoen gulden). Het fonds speelde vooral in de jaren vijftig en zestig een rol van betekenis in de financiering van de landbouw.

De ontwikkelingen gingen echter dermate snel, dat de behoefte ge-

voeld werd de financieringsmogelijkheden in een breder verband te bezien. Daarvoor werd de Commissie Landbouwkrediet onder voorzitterschap van prof. dr. G.M. Verrijn Stuart ingesteld. Deze commissie boog zich over de vraag of het georganiseerde landbouwkrediet in overeenstemming was met de bestaande en de te verwachten financieringsbehoefte. Als een van de uitvloeisels van de bevindingen en aanbevelingen van deze commissie werden de financieringsmogelijkheden door het coöperatief georganiseerde landbouwkredietwezen verruimd. Financieringen op secundaire zekerheden werden mogelijk voor ondernemers en ondernemingen die op zichzelf levensvatbaar waren, maar te weinig primaire zekerheden konden bieden. De economische capaciteit van het bedrijf werd het belangrijkste criterium. In feite werd daarmee voor het eerst ook naar de vakbekwaamheid van de ondernemer gekeken bij de beoordeling van de financieringsaanvraag.

De verruimde mogelijkheden hebben ertoe bijgedragen, dat de agrarische sector zich daarna, zonder hinder te ondervinden van beperkingen op het financieringstechnische vlak, verder heeft kunnen ontwikkelen. Daarbij was ook een belangrijke rol weggelegd voor de Stichting Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw. Door faciliteiten te verlenen voor structuurverbetering van levensvatbare bedrijven en het financieel aantrekkelijk te maken om een niet meer levensvatbaar bedrijf te beëindigen heeft deze stichting de structuurverbetering bevorderd.

Het geïnvesteerde vermogen in de land- en tuinbouw is in de jaren zeventig sterk toegenomen. Deze toename is enerzijds toe te schrijven aan de vergroting van de kapitaalgoederenvoorraad en anderzijds aan de prijsstijging van de (aanwezige) kapitaalgoederen.

Vooraf grond is sterk in prijs gestegen.

Het balanstotaal van de gehele land- en tuinbouwsector beliep per 1 januari 1985 138,6 miljard gulden, waarvan 63% op grond en gebouwen betrekking had. Per 1 januari 1974 was het balanstotaal van de agrarische sector 52,5 miljard gulden. Wordt het verpachtersvermogen buiten beschouwing gelaten dan blijkt dat in de land- en tuinbouw per 1 januari 1985 bijna 75% door eigen vermogen was gefinancierd; dit was per 1 januari 1974 78½%. Relatief gezien is de financiering met vreemd vermogen slechts weinig toegenomen, maar absoluut gezien is het totale vreemde vermogen gestegen van 8,8 miljard gulden in 1974 tot 27,1 miljard gulden in 1985. Per 1 januari 1985 bestond 24,4 miljard gulden uit leningen op lange termijn en 2,7 miljard gulden uit kort vreemd vermogen. Het vreemde vermogen op lange termijn dat afkomstig is van de Rabobank, is gestegen van 4,2 miljard gulden in 1974 tot 18,4 miljard gulden in 1985. Hierdoor is het aandeel van de Rabobank in het vreemde vermogen op lange termijn in de agrarische sector gestegen tot 75% (dit was in 1974 59%). Hoewel het vreemde ver-

mogen van familie toegenomen is van 1,9 miljard gulden tot 3,4 miljard gulden in 1985 is het aandeel van de familie in de financieringen op lange termijn teruggelopen van 27% tot 14%. Wel speelt de familie nog een belangrijke rol bij de bedrijfsoverdrachten, waarbij de grond binnen de familie tegen relatief lage prijzen overgaat naar de volgende generatie, die daardoor een snelle aanwas van het eigen vermogen kan realiseren. Het overige vreemde vermogen op lange termijn (2,6 miljard gulden in 1985) is afkomstig van andere banken, institutionele beleggers en de overheid. In het voorgaande is het verpachtersvermogen buiten beschouwing gelaten; toch speelt dit in de financiering van de agrarische sector een belangrijke rol. In 1985 was bijna 23% van het in de landbouw geïnvesteerde vermogen verpachtersvermogen. In de loop der jaren is de betekenis van het verpachtersvermogen wel afgenomen, waardoor de vermogensvoorziening meer op andere wijze moest plaatsvinden.

De schaalvergroting en toenemende kapitaalintensiteit krijgen nog meer reliëf, wanneer de bedrijven individueel worden gezien. Zo was er voor een gemiddeld bedrijf in 1974 een vermogensbehoefte van ruim f 300.000, wat in 1985 is opgelopen tot meer dan één miljoen gulden. In dit licht gezien is een solvabiliteit die over dezelfde periode is gedaald van ruim 78% tot krap 75% (beide exclusief verpachtersvermogen) nog zeer verdienstelijk. Naast de waardestelling van de grond heeft daarbij zeer zeker ook de spaarzin op de bedrijven een rol gespeeld. Ondertussen is het verontrustend, dat het aandeel van de besparingen in de financieringsmiddelen die jaarlijks beschikbaar komen, in de jaren tachtig scherp is gedaald ten opzichte van de jaren zeventig. Deze daling is veeleer het gevolg van een verslechtering van de resultaten, dan van een afname van de spaarzin.

Het ligt in de lijn van de verwachtingen, dat de solvabiliteit de komende jaren onder druk zal blijven staan, zonder dat deze overigens reden tot grote zorg zal geven. De verdergaande schaalvergroting is één van de verklarende factoren bij de daling van de solvabiliteit. Door grotere bedrijven worden kleinere, vaak zeer solvabele bedrijven uitgekocht, waarbij de financiering voor een groot deel met vreemd vermogen plaatsvindt. In het verleden had zo'n 25 tot 30% van de investeringen in de landbouw betrekking op herfinanciering van afgevoerd vermogen. Door de hoge grondprijzen en de handel in melkquota is dit met name in 1986 hoger geweest. Ook de toenemende kapitaalintensiteit van de agrarische sector legt een druk op de solvabiliteit. Deze kapitaalintensiteit brengt een grotere vermogensbehoefte met zich mee, waarin maar ten dele met eigen middelen kan worden voorzien, zodat het beroep op vreemd vermogen steeds groter wordt. In dit verband is het verschil in solvabiliteit tussen de tuinbouw en de rest van de agrarische sec-

tor illustratief. In de moderne tuinbouw is sprake van wat genoemd zou kunnen worden een industrialisatie van het agrarische productieproces. Dit gaat gepaard met hoge investeringen en financiering met veel vreemd vermogen. In andere agrarische sectoren (intensieve veehouderij en rundveehouderij) is dit proces later op gang gekomen.

Intussen stelt dit proces van industrialisatie steeds grotere eisen aan het ondernemerschap. Het kennisterrein van de agrarische ondernemer wordt voortdurend breder. Voor de Rabobankorganisatie is dit aanleiding het ondernemerschap steeds zwaarder te laten meetellen in de beoordeling van de kredietwaardigheid van de bedrijven.